

1925 чылдың ийи улу
31-де үнүп элбиким

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№143
(19333)

2019 чылдың
декабрь 17
вторник

Хүннүң үнери — 08:54
Ажары — 15:56
Хүн дурту — 7:02

солуннун сайтызы // shyn.ru
электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садар өртээ хостуг 12+

Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан КАРА-ООЛДУҢ
ТР-ниң Дээди Хуралынга (парламентизинге) 2020 чылда
республикага ажил-херектерниң байдалының болгаш
иштики политика дугайында “Хөгжүлдениң чаа энергиязы.
Тывага чурттаар, Тывага чоргаарланыр” деп

АЙЫТКАЛЫ

Хүндүлүг Кан-оол Тимурович!
Хүндүлүг депутаттар!
Эргим чаңгыс
чер-чурттугларым!

Бөгүн шупту россияжилерге кончуг
чугула хүн, күрүнениң улуг байырлалы
— Россияның Конституциязының хүнү!
Бистиң чуртувустуң Үндезин хоойлузунуң
26 чылы-биле силерниң шуптунарга бүгү
сагыш-сеткилимден байыр чедирип тур
мен!

Бот-догуннаан, демократчы, социал
күрүнеде чурттап турар бис, кижилер бүрү-
зүнүң чуртталгазы болгаш чаагай чоруу
дыка улуг үнелиг хей националдарлыг
улуг күрүнеде бис. 2020 чылдың Айытка-
лынга белеткенип тура, чогуу-на ооң
дугайында бодап турдум.

Парламентарийлерниң, Чазактың
кежигүннериниң, муниципалитеттер
удуртулгаларының, хей-ниитиниң, алызы
черле Тываның бүгү чонунуң мурнунга
бо программа документини чарлаары
меңээ кончуг шыңгыы харысалга-дыр
деп санаар-дыр мен. Республиканың
Баштыңының кол бүрүн эргелериниң
бирээзи!

Республиканың Парламентизиниң чаа
чыыжына бистиң кады ажилдаарывыс
беш чылдың дургузунда эң баштайгы
Айыткал-дыр. Депутаттарның чаа со-
ставына бүгү сагыш-сеткилимден байыр
чедириксеп тур мен.

Тываның Дээди Хуралының де-
путаттарының соңгулдалары — эр-
тип турар чылда политиктиг кол
болуушкун болган. Чурттуң кол по-
литиктиг партияларының регионда
салбырларының аразынга ёзулуг поли-
тиктиг демисел болган дээрзин демдег-
леп каар апаар. Тываның соңгукчулары
шилип алыр аргалыг болган болгаш
бодунуң сөзүн чугаалааннар.

Соңгулдаларның түннелдери-биле
деткимчениң улуг нурузун «Чаңгыс
демниг Россия» партиясы алган. Ынчан-
гаш тергидекчи туруштарын камгалап
шыдаан. Чүгле республикада эвес,
чуртка ниитизи-биле база. Тергидекчи
боору — улуг харысалга. Чогуу-на ооң
дугайында чугаа партияның чоокта чаа
эрткен 19-ку съездизинге чоруп турду.
“Эрге-чагырганың партиясы эрге-
леп чагырар эвес, бодунуң чонунга,
Россияның шупту хамаатыларына
бараан боор” — деп, бистиң национал
Баштыңчывыс Владимир Владимирович
Путин чиге болгаш ылап чугаалаан.

(Уланчызы 2-7-ги арында).

Хүннүң медээлери

МАСКАЛАРНЫҢ ДЕЛГЕЛГЕ-ЯРМАРКАЗЫ

Тыва Республиканың туризм төвүнде
Кызылдың уран чүүл колледжиниң чу-
рупга салбырының студентилериниң III
ярмарка делгелгежи ажиттыңан. Ке-
лир үениң дизайнерлери, чурукчулары
Россияда чарлаттыңан Театр чылынга
боттарының ажилдарын тураскаадып
турар. Ынчангаш колдуунда эрте-бу-
рунгу Грек, Рим үезинде комедия болгаш
трагедияларның маскаларын делгел-
ге-ярмаркага келген кижилер көрүп болур.
Оон аңгыда, Чаа чылдың болгаш театр
артистериниң маскалары, африкан, япон,
буддийжи болгаш амгы үениң маскалары
чоннун сонуургалын болдурган.

“МОБИЛЬДИГ БРИГАДА” АЖЫЛДАП ЭГЕЛЭЭН

ТР-ның Күш-ажыл болгаш социал
хөгжүлдө яамызының айтышкыны ёзуга-
ар «Демография» национал төлөвилелге
үндөзилеп, Улуг-Хем кожуунуң Хайы-
ракан суурда хоочуннарның болгаш
инвалидтерниң бажың-интернадында
кожуунуң инвалидтеринге дуза чедирер
“Мобильдиг бригада” ажилдап эгелээн.
Ооң составынче интернаттың улуг эмчи-
зи, фельдшер, юрист, социал ажилдак-
чы, психолог болгаш баш таарыкчызы
кирип турар. Чоокта чаа Ийи-Талче
үнүшкүннү кылган. Аңаа 11 инвалидтерге
дузаны чедирген. Эмчи дузазын 10 кижилер,
психологтуң дузазын 5, юристтиң 3, баш
таарыкчызының дузазын 6 кижилер алган.

ЧАА ЧЫЛДЫҢ ОЙНААРАКТАР МӨӨРЕЙИ

Чаа чылдың ёлказын каастаар тала-
зы-биле чарлаттыңан мөөрей декабрь
15-те доозулган. Бо хүннерге чедир хол-
биле кылган 72 янзы ойнаарактарны чон
дужааган. Ооң аразындан эки шынарлыг
болгаш чараш кылдыңан ойнаарактар
Кызылдың төвүнде тургускан меңге
ногаан Чаа чылдың шивизин шимеп-ка-
стаар. Ол ышкаш микрорайон бүрүзүнге
шивижигештерни дериин Кызылдың
мэриязы дыңнадып турар.

ХҮЛЕР МЕДАЛЬДЫ ЧААЛАП АЛГАН

Адыгей республиканың төвү Майкоп
хоорайга дзюдога Россияның Кубогу дээш
маргылдаа болган. Аңаа эң хей 435 эрт-
кен 2018 чылга деңнээрге, ийи катап хей
эр, херээжен спортчулар киришкен. Тыва
меге Альберт Монгуш 60 кил деңзиге
хүлөр медальды чаалап алган. Мөңгүн
медаль дээш, чартык түннел сегиржи
алышкына Альберт Монгуш Башкирия
болгаш Оренбург областың адын камга-
лап хүрежи келген Егор Цветковка окта-
дыпкан. Үш дугаар шаңналдыг чер дээш
татами кырынга сегиржи алышкына
бистиң чаңгыс чер-чурттувус Дагестан-
дан келген меге Имам Ибрагимовка удур
30 секунда иштинде ийи чараш аргала-
ры улай-улай ажыглап, арыг тиилелгени
чедип алган.

Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан КАРА-ООЛДУҢ ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизинге) 2020 чылда республикага ажил-херектерниң байдалынын болгаш иштики политика дугайында “Хөгжүлдениң чаа энергиязы. Тывага чурттаар, Тывага чоргаарланыр” деп

АЙЫТКАЛЫ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Дузаны болгаш деткимчени херегеп турар россияжи хамааты бүрүзүнүн, өг-бүлө бүрүзүнүн сагыш човаашкынын харысалгалыг эрге-чагырга эскерер болгаш билер уjurлуг. Ол сагыш човаашкынын илдең-не болгай – акша ажилдап алгаш, өг-бүлө хандыраары, уругларны кадык кылдыр өстүрери, оларга эки эртем-билигни болгаш кырынга чаглакты бээр. Кижилерниң сагыш-сеткилин болгаш политиктиг үзелдеринден хамаарылга чокка оларга дузалаары – бистиң бараан боорувус болгаш бистиң харысалгавыс ол-дур.

Эрткен соңгулдаларның түңнелдери биле республиканың парламентизинде политиктиг ийи күш бактаап турар. Шудургу, бир звес чөңгээлиг дивес болза, РЛДП-ниң идепкейлиг чоруу түңнелдериг болган – республиканың Парламентизинде ийи мандат. «Чаңгыс демниг Россия» болгаш «РЛДП»-ден аңгы партиялар беш хуулуг моондакты алып эртип шыдаваннар.

«Чаңгыс демниг Россияның» партияжи даңызын соңгулдаларга баштаан болгаш, бистиң кол чижикчилеривистиң туружу чүү хире шыңчы, соңгукчуларның ынаынынга чүү хире тааржыр болганынга үнелелди берип шыдавас мен, хөңүм-даа чогул. Соңгулдаларның түңнелдери боттары-ла көргүзүп турар-дыр. Республиканың болгаш ооң шупту чурттакчыларының чаагай чоруу дээш парламентарийжи ийи партияларның төлээлери эп-чөптүг болгаш шыңгы ажилдаар болза эки.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым! 2020 чылда сорулгаларже шилчириин мурнунда эрткен чылгы Айыткалга “2019 чыл – национал сорулгаларны чедип алырының оруунда старт” деп тодараттыңан кол чүлдү сагындырып каайн.

Бистиң национал төлөвилелдеривисти боттандыраарыга төнүп турар чыл шийтирлиг старттың чыгы болду. Кижилерниң, бүгү чурттуң эрге-ажыктарын херек кырында боттандыраарыңа угланган Россияның Президентизи Владимир Путинниң күрүне политиказының кончуг чугула инициативаларының хемчээлин ажил-херек үезинде үнелеп билер арганы бо чыл берген.

Көстүп көрбээн сан-чуралайларны чугаалаксап тур мен. Национал төлөвилелдер болгаш камгалаттынып алдыңан күрүне программалары өзугаар 2019 чылда Тывада социал уjur-дузалыг 248 объектилерни тудуп турар.

Бүгү Тывада бичии уруглар садтарыга тудугларны – 19 ясли корпустарын улай тудуп эгелзэн. Ол дээр республиканың чурттакчыларының чугула негелделериниң бирээзи-дир. Бистиң 2 айдан 3 хар чедир назы-харлыг 10 муң ажыг уругларывыс бичии уруглар садтарыңа оочурда турар.

Ол чугула тудугларны чылдың төнчүзүңге чедир доозар дээш, бүгү күжүвүстү үндүрер бис. Аныяк авалар боттарының күзели-биле ажилче эрте үнүп, өг-бүлениң бюджетинге немелде акшаны ажилдап ап болур.

Бичии уруглар садтарының болгаш школаларның, көдээ культура бажыңнарының тудуглары уламчылап турар. Кызылдың Ангарск бульварында 825 олуттуг ниити билигнн амгы үениң школазын бо чылдың төнчүзүңде ажылгалга кириер бис. Солагай талакы дачаларның девискээринде база бир ындыг школаның тудуун келир чылын доозар

бис. Тес-Хем кожуунуң Ак-Эрик суурда 176 олуттуг школаның тудуу доостур.

Кызыл хоорайның Дружба кудумчунда 280 олуттуг бичии уруглар сады Чаа чыл байырлалдарының бүдүүзүңде ажылгалга кирер. Келир чылын база найысылалда – “Спутник” микрорайонда болгаш Бай-Хаак кудумчунда ийи уруглар садтарының тудуу доостур. Шагаан-Арыг хоорайда чаа садикче уруглар кирер.

“Культура” деп национал төлөвилел өзугаар чаа үш культура бажыңнарын тудуп турар бис – Хайыракан, Кунгуртуг болгаш Шуурмак суурларда. Дөрт культурамурнувуста турар. Бөгүн бистиң демографтыг байдалывыс эки. 2019 чылдың 11 айларының түңнелдери-биле алырга, кижилерниң өлүп хораар чоруун 4,4 хууга эвээжедир аргалыг болган бис, а ол дээр чуртта ниити байдалга деңнээр, 30 хуу куду-дур. Ынчалза-даа оожургап болбас. Ниити россияжи байдалга деңнештирер уjurлуг элзэн каш көргүзүлгөр бисте бар. Ажилдап шыдаар назы-харлыг кижилерниң өлүп хораарын 3,2 хууга эвээжеткен-даа болзувусса, ол ам-даа хөй, россияжи деңнелден бедик бооп артышаан.

Чаш уругларның бүрлүп хораарын эвээжедирин чедип ап шыдаан бис. Бир звес 2018 чылда ол көргүзүг 9,4 промилле турган болза, бо чылдың 11 айларында 6,9 хууга эвээжээн. Ону шору чедишкин деп санаар-дыр мен, чүге дээр беш чыл соңгаар бо көргүзүг ийи катап бедик турган – 15 промилле чыгы. А бөгүн чаш уругларның бүрлүп хораарының эвээжээри Россияда ниити ортумак деңнелге чоокшулаан.

«Өөредилге» деп национал төлөвилел өзугаар көдээ школаларда өөредилгениң байдалын хоорайда школаларның деңнелинге чоокшуладыр дээш кызып ажилдаан бис. 12 школаларда спорт залдарының капитал септелгезин кылган, 20 көдээ школаларда «Өзүлдениң туружу» («Точка роста») деп өөредилге чаартылгазының шөлдерин тургускан. Ында 5 602 өөреникчилер амгы үениң чаа билиглерин шиңгээдип ап турар. Дараазында чылда 60 школаларга чаартылганың ындыг шөлдерин тургузар.

Кончуг дүрген дамчыдар интернетке социал уjur-дузалыг объектилерни кожар талазы-биле бедик технологияның база бир төлөвилелин республикада боттандырып турар. Ол бо чылын эгелзэн-даа болза, 96 объектилерни, оларның аразында 21 фельдшер-акушер пунктуларын, 45 школаларны болгаш техникумдарны, 28 тус чер администрацияларын кончуг дүрген дамчыдар интернетке кошкан. 2021 чылга чедир дүрген дамчыдар интернетке шупту фельдшер-акушер пунктуларын, школаларны, техникумдарны, өрт кезектерин, ниитизи-биле республиканың 369 социал уjur-дузалыг объектилерин кожар.

Хүндүлүг коллегалар! Күүседикчи эрге-чагырганың удуртукчуларының ажил-чорудулгазының үнелели, республиканың бедик албан-дужалдыг удуртукчу мээң база национал төлөвилелдерни чедишкинниг боттандырып турарындан дөрт хамааржырын сагындырыксадым. Үндүрүп берген акша-хөреңгини чүгле шиңгээдири звес, түңнелдерни херек кырында чедип алырга база кончуг чугула. Чижээлээр, бичии уруглар садтарыга өөредилгениң чедингир болгаш бедик шынарын, чурттакчы чоңуң хар-назын узун болурун чедип алырга, чединмес чоруктуң деңнелин чавызадыры, күш-

«Үстүү-Хүрээ», «Верховье», «Азия төвүнде хөөмей» фестивалдар ышкаш культурамурнувусту биске кончуг чугула, чүге дээр олар националдар аразында культурамур болгаш турисчи харылзааларның шөлдери-дир. Оларны деткиер болгаш улам хөгжүдери албан.

Кадык камгалалының адырында баштайгы чаа фельдшер-акушер пунктуун Таңды кожуунуң Сосновка суурда ажылгалга кириген. Медицинаның баштайгы дузазының чугула объектилериниң тудуун бүгү республикага дараазында чылда калбаа-биле эгелээр бис. 2020 чылда 26 фельдшер-акушер пунктуларын тудар. А эргилей берген 73 фельдшер-акушер пунктуларын болгаш амбулаторияларны 2024 чылга чедир шуптузун чаартыр.

Бис боттарывыстың мурнувуска кончуг тура-соруктуг улуг сорулгаларны тургускан бис – 2025 чылга чедир амгы үениң медициназының чаа объектилерин тудар болгаш ажылгалга

кириер – республиканың чаа уруглар эмнелгезин, республиканың божудулга бажыңын, онкология диспансерин болгаш туберкулёзка удур эмнелгени, медицинаның дүрген дузазының болгаш озал-ондак медициназының республика төвүн, Чадаана хоорайга районнар аразының медицина төвүн. Бо бүгү кадык камгалал адырының, медицинаны хөгжүдериниң, нацияны камгалап арттыраарының идегелдиг таваа апаар.

Хүндүлүг коллегалар! 2030 чылга чедир хар-назынны 78 харга чедир уздырының шыңгы сорулгазы бистиң мурнувуста турар. Бөгүн бистиң демографтыг байдалывыс эки. 2019 чылдың 11 айларының түңнелдери-биле алырга, кижилерниң өлүп хораар чоруун 4,4 хууга эвээжедир аргалыг болган бис, а ол дээр чуртта ниити байдалга деңнээр, 30 хуу куду-дур. Ынчалза-даа оожургап болбас. Ниити россияжи байдалга деңнештирер уjurлуг элзэн каш көргүзүлгөр бисте бар. Ажилдап шыдаар назы-харлыг кижилерниң өлүп хораарын 3,2 хууга эвээжеткен-даа болзувусса, ол ам-даа хөй, россияжи деңнелден бедик бооп артышаан.

Чаш уругларның бүрлүп хораарын эвээжедирин чедип ап шыдаан бис. Бир звес 2018 чылда ол көргүзүг 9,4 промилле турган болза, бо чылдың 11 айларында 6,9 хууга эвээжээн. Ону шору чедишкин деп санаар-дыр мен, чүге дээр беш чыл соңгаар бо көргүзүг ийи катап бедик турган – 15 промилле чыгы. А бөгүн чаш уругларның бүрлүп хораарының эвээжээри Россияда ниити ортумак деңнелге чоокшулаан.

«Өөредилге» деп национал төлөвилел өзугаар көдээ школаларда өөредилгениң байдалын хоорайда школаларның деңнелинге чоокшуладыр дээш кызып ажилдаан бис. 12 школаларда спорт залдарының капитал септелгезин кылган, 20 көдээ школаларда «Өзүлдениң туружу» («Точка роста») деп өөредилге чаартылгазының шөлдерин тургускан. Ында 5 602 өөреникчилер амгы үениң чаа билиглерин шиңгээдип ап турар. Дараазында чылда 60 школаларга чаартылганың ындыг шөлдерин тургузар.

Кончуг дүрген дамчыдар интернетке социал уjur-дузалыг объектилерни кожар талазы-биле бедик технологияның база бир төлөвилелин республикада боттандырып турар. Ол бо чылын эгелзэн-даа болза, 96 объектилерни, оларның аразында 21 фельдшер-акушер пунктуларын, 45 школаларны болгаш техникумдарны, 28 тус чер администрацияларын кончуг дүрген дамчыдар интернетке кошкан. 2021 чылга чедир дүрген дамчыдар интернетке шупту фельдшер-акушер пунктуларын, школаларны, техникумдарны, өрт кезектерин, ниитизи-биле республиканың 369 социал уjur-дузалыг объектилерин кожар.

Хүндүлүг коллегалар! Күүседикчи эрге-чагырганың удуртукчуларының ажил-чорудулгазының үнелели, республиканың бедик албан-дужалдыг удуртукчу мээң база национал төлөвилелдерни чедишкинниг боттандырып турарындан дөрт хамааржырын сагындырыксадым. Үндүрүп берген акша-хөреңгини чүгле шиңгээдири звес, түңнелдерни херек кырында чедип алырга база кончуг чугула. Чижээлээр, бичии уруглар садтарыга өөредилгениң чедингир болгаш бедик шынарын, чурттакчы чоңуң хар-назын узун болурун чедип алырга, чединмес чоруктуң деңнелин чавызадыры, күш-

ажылдың бүдүрүкчүлүгүн бедидер көргүзүлгөр бисте он беш.

Республиканың төлөвилел оф удуртукчузу, Чазак Даргазының лакчызы Органа Доржуевна Натускай сорулгалыг чедишкин мониторингизин доктаамал чорудагыр-дыр мен.

Федералдыг эрге-чагырганың девискээр органнары-биле идеп кады ажилдажылга чугула деп мен. Россияның Президентизин гускан национал төлөвилелдери сорулгалары ниити федералдыг чедип болгай. Оларны күүседир – б ниити харысалгавыс болгаш гавыс.

Эргим эштер! Экономиктиг өзү стратегтиг айтырыгларын шийтир шаанда, улуг социал инфраструктур хевирлеп, айыыл чок болгаш энарлыг амгы үениң чуртталга бай тургузуп, хамаатыларның орулг көдүрүп шыдавас бис деп чүвени тодаргай билип турар бис.

Чогум-на ынчангаштың, республиканың хөгжүлдениң стратегиязы чуг шыңгы ажилдап кылганын Технологияларның чүү хире д сайзырап, экономиктиг хөгжүл, төптери кайда тыптып турарын, экономиканың чөөн талакы уг-шилгенин кичээнгейге алган бис. М чаа байдалдарга Тываның хөгжүлдө күштүг шимчедикчи – ооң деври кызыгаарда болганын. Хөй-ни болгаш эксперт ниитилелиниң идеп киржилгези-биле форумнар, талазын сайгарып чугаалашкан с биске кончуг чугула документ республиканың хөгжүлдениң Стратегия Россияның Экономиктиг хөгжүлдө бадылаан, а ооң кол чугула углан кынаары чурттуң девискээрлер хөгжүлдениң Стратегиязынче киле.

Ооң-биле холбаштыр демдик каарым болза, республиканың д хөгжүлдениң кол инфраструктур луг төлөвилелдерин херек кыр боттандырып эгелээринге 2019 бир янзы болган. Хамыктың мурн бистиң девискээривистиң кызыгаар байдалын Тываның, бүгү Сибир болгаш чурттуң эрге-ажыктар дүүштүр ажылгап эгелзэни. Бисти төлөвилелин «Кызыл – Кураг демир-орук шугумунуң тудууну лазы-биле кончуг чугула шийтир чылын хүлээп алган. Бо төлөвиле вискээрлер аразының «Енисей Сиб деп төлөвилелдин макроэкономикти граммасынче кол угланышкын кыл кирген. «Россияның демир-орук деп күрүне корпорациязын бо де орук тудуунуң кол күүседикчи кыл доктааткан, ук корпорация төлөв болгаш шинчилел ажилдарын эл берген.

Сибирниң барык шупту регион рын болгаш Тываны таварты Моол Кыдатче үнер улуг автомобиль ору төлөвилелин ажилдап кылыр шийтп бөгүн Тыва даргалап турары «Сиб чөпшээржилгези» деп регион аразының ассоциациязы хүлээп ал Чурттар аразының «Хандагай Боршоо» эртирилге пунктузу 2021 ч чедир чаартылганың программасы кирген. Ону дооскан соонда, дорав улуг садыг-логистика төвүн тургузар лазы-биле ажил эгелээр.

Регионнар аразында болгаш кызы чедир автомобиль оруктарын тудары-

хобаштыр Абакан – Абаза – Ак-Довурак Чадана автомобиль оруун федералдыг чергеже дамчыдарының дугайында шиитпирни чурттуң оруктар талазы-биле кол албан чери хүлээп алыр, амгы үеде дугур-жугла ажилдары чоруп турар.

Эки шынарлыг болгаш айыыл чок улуг автомобиль оруктары идепкейлиг ажил-агыйжы чоруктуң шимчедикчи-апаар, хамыктың мурнунда бистиң республиканың чурттаачыларына. Бистиң кожоларывыс регионнарның болгаш бүгү чурттуң экономиктиг шыда-ан оп орук каш катап көдүрери чугаажок.

Транспорт темазын уламчылавышаан, бо чылын Москва биле Кызыл аразына дорт агаар харылзаазына пассажир-лерни доктаамал аргыштырып турарын демдегеп каайн. Чамдык кижилерниң көнгени дег эвес болган, Москваже рейс-биле хей кижилер аргыжып турар. Оон аңгыда, Сибирьниң Красноярск, Иркутск, Новосибирск хоорайлар биле Кызыл аразына неделяда беш катап укуп болур. Чаа чылда Абакан база Токск немежип кээр. Регионнар аразына пассажирлерниң аргыжары 3 ажыг катап көвүдээни база өөрүнчүг-дүр!

2019 чылда эң улуг ужур-дузалыг болушкуннарның бирээзи — Кызыл хоорайның аэропортунга чурттар аразының аэропорту деп статусту тывыска-ны. Чурттар аразының секторун чаагай-кыды деирир болгаш чурттар аразына агаар муршуттарын аядар талазы-биле улуг ажилды кылып ужурлуг бис.

Бистиң республикавыстың аэро-портун Моолче, Кыдатче болгаш Азия-Океан океан девискээриниң чурттарынче агаар хаалгазы кылып дээн улуг тура-руктуг планнарывыс херек кырында түнелдерлиг бооп турар. Оон ачызында аэропорт комплекзин чаартыр, само-леттар ужул үнер болгаш хонар чаа ди-мекти тудар талазы-биле улуг ин-вестиция төлөвилелин боттандырган.

Чаартылгаларга киржир шупту албан черлериниң демниг болгаш шалыпкын акылынга дыка идегеп турар мен. Олар дээр, бир-ле дугаарында, транспорт төлөвилелдерин боттандырамын, “Хандагайты” эрттирилге пунктузун чаар-тырынга, Кызыл хоорайның аэропортунга чурттар аразының секторун тургузарына хаара туттунган федералдыг эрге-чагыр-ганың тус чер органнары-дыр.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым! Улуг инвестиция төлөвилелдериниң дугайында чугаалап тура, хамыктың мур-нунда оларның социал болгаш бюджет беримчезин бодап турар бис. Кол-ла чүүл — чаа ажилчын туруштар, төлөптүг ажил төлөвирин алыр арга. Оон аңгыда, улуг бүдүрүлгелерни тургузары девискээриниң моон соңгааргы сайзыралына салдарлыг болур. Бирги чергеде оон магистралдыг инфраструктуразы — транспорт, энерге-тика.

Бир чижекти чугаалаайн. Ак-Суг ка-зымал байлак тывыжына даг-болбаа-зырадылга комбинадын тудары ырак-узак Тожунуң эң чидиг айтырын — кожуунуң электри-биле хандырылганын шиитпир-лээр арганы бээр. Ол дээр биске чугула бурунгаар шимчээшкин, кожуунуң моон соңгаар хөгжүүр чаа аргалары-дыр. Дугуржулга чарар дугайында бистиң саналывыска хары кылдыр Голев ком-пания электри энергиязын тударына беленин хей-ниити мурнунга илереткен. Ону Иркутск областың Тулун хоорайдан Ак-Сугга чедир, оон Тоора-Хем биле Ыр-банче улаштыр шөйер. Тожуну электри-фикастаар болгаш республиканың чөөн талакы кезээниң электри энергиязы-биле хандырылганын шугумун “дээрбектээр” талазы-биле кончуг чугула төлөвилелди боттандырамын “орук картазын” Голев компания-биле кады ажилдап кылырын республиканың Одаар чүүл болгаш эне-ретика база Экономика яамаларына дагзыр-дыр мен.

Хүндүлүг коллегалар! Мээң көрүжүм-биле алырга, төнүп турар чылдың кон-чуг чугула болушкунунга силерниң ичээңгейинерни доктаадыр бодай-дыр

мен. Ол дээр Тыва Республиканың 2025 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдээниң хууда планын федерал-дыг деңгелге ажилдап кылырының ду-гайында шиитпир-дир. Бо программаның төлөвилелинче республиканың берге айтырыгларын шуптузун кириер арга-лыг болган бис. Хамыктың мурнунда, республиканың хөгжүлдээниге шап-тыктап турар инфраструктурлуг кы-зыгаарлаашкыннары. Программаны хууда программа деп анаа эвес адаан. Республиканың дүрген экономиктиг бурунгаарлаашкынына бир янзы аргалары ажыглаар болгаш күрүнениң деткимчезин улуг хемчээлди көвүдедир херек деп бадыйткап шыдаан бис.

Программаны ам дээрзине бадыла-ваан, ынчалза-даа ону ажилдап кылганы федералдыг эрге-чагырга органнары-биле кады ажилдажылганы улам чогу-мчударына кончуг улуг бурунгаар базым болган. Мээң билип турарым-биле алыр-га, федералдыг даргаларның регионнар-биле ынчаар сырый ажилдаары төөгүге кажан-даа турбаан. Бир-ле дугаар бисти кончуг кичээңгейлиг дыңнап, бистиң чүнү чугаалаанывысты билип, айтырылгарже сиңнигип, оларны ажып эртериниң орук-тарын бистиң-биле кады дилеп турдулар. Чүгле Москвага эвес, маңаа, бистиң республикага, үнүшкүнүг хуралдарга дыңнап турдулар.

Россия Федерациязының Чазаның Даргазы Дмитрий Анатольевич Мед-ведевтиң эгелээни идепкейлиг болгаш харысалгалыг ажил кончуг эки түң-нелдерлиг болган. Хууда программаның төлөвилелин кады ажилдап кылып тур-гаш, бис саналдарывыстың хей кезиниң чугулазын бадыйткап, чамдык чөрүлдээлиг туруштары чоокшулаштырып, хей чидиг айтырылгарга бодалдарывыстың чөптүүн шынзыдып шыдаан бис. Дотациялыг шуп-ту регионнарның шагдан бээр шиитпир-леп чадажып келген хей айтырылгарны “өлүг чыдыныдан” боттарывыстың чүт-күлдүүвүс-биле шимчедипкен бис. Чижээ-лээр, бир дөрбелчин метр чуртталга шөлүнүң өртөк-үнезин санаарының методиказын өскертирин чедип ал-дывыс. Та чүү хире үр “ол хананы өттүр шаап” келдивис ыйнаан, та чеже тонна саазыннарга саналдарывысты бижип, төп албан черлериниң шуптузунче чо-рудуп келген бис. Бир дөрбелчин метр чуртталга шөлүнүң өртөзүн бүгү чуртка ортумаа-биле деңнештир санап каан федералдыг акша-хөреңги деткимчези регионда херек кырында байдалдары-на чуртталга бажыңнарын тударына чедишпес-тир деп шынзыдып шаг-ла болдувус. Ынчан хамык айтырылгар “бөрбектелип”, бедик мергежилдиг, ажы-лынга шыңгы хамаарылгалыг организа-цияларны тудугга хаара тударының арга чогу, тудугларны тударының хуусаазын

сагывазы, ажилдың шынарының багайы, программа күүсеттинмейн баары дээр эске-даа четпестер хей турду.

Ам-на харын бисти дыңнап кагдылар. Чуртталга шөлүнүң тудуунуң өртөзүн са-наар бөдүүн болгаш билдингир методика-ны 2020 чылдан ажыглап эгелей бээр. Ол методика өзүгаар бистиң республикага бир дөрбелчин метр чуртталга шөлүн тударының өртөз, даштыкы инженер четкилерин кожарын санавакка, **54 725 рубль** болур. Бөгүнгү өртөктер-биле дең-нээр, ылгалы **10 муң рубль** хире улуг.

Оон аңгыда, чурттаары айыылдыг бажыңнардан хамаатыларны көжүрер программаның угланышкыны-биле чуртталга-коммунал ажил-агый рефор-мазының Деткимче фондузу даштыкы инженер четкилерни тударына акша-хөреңгини реформаны эгелээнден бээр бир дугаар үндүрүп берген. Оон түң-нелинде, 1 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн тударының санап каан өртөз **58 муң рубльге** көвүдээн. Шак-ла ынчалдыр санап каан өртөктерни өскүс уругларга бажыңнар тударына ажыглаарын биске чөпшээрзэн. Биске ол — херек кырында дүрген бурунгаарлаашкын-дыр. Инженер четкилери чок бажыңнар тудары — дота-циялыг регионга муңгаш херек-тир.

Шуптувустуң куженишкенин бистиң ачызында болгаш күрүнө корпораци-язы — чуртталга-коммунал ажил-агый реформазының Деткимче фондунуң дузазы-биле **412 өг-бүлө** азы **1 236** киж и чурттаар хей квартиралыг **9** бажыңны **2019** чылда ажыгдалга киридивис, **2019** чылдың төнчүзүнге чедир **111 өг-бүлө** азы **428** хамааты чурттаар хей квартиралыг **4** бажыңны ажыгдалга киридерин план-наан бис. Ниитизи-биле **2019** чылда **523 өг-бүлө** азы **1 664** кижини чурттаары айыылдыг бажыңнардан тарады көжүрер бис. Амгы үеде боттандырып турарывыс көжүрүлдө программаны **2020** чылда доозар бис. Чурттаары айыылдыг апар-ган **28 муң** дөрбелчин метр чуртталга шөлүндө **765 өг-бүлө** азы **2 032** киж көжүп, оран-сава байдалын экижидер.

База бир тиелелге, ынчаар чугаалаа-рындан кортпас мен — төлөвилел ажил-дарын чорударына акша-хөреңгини (**1 млрд. рубль хире**) биске бир-ле дугаар үндүрүп берди. Ол дээр биске айтырылгарны айтыры турду — күрүнө программаларына киржириниң бир негелдези объектиниң ниити өртөзүн **5 хуузу** хире акшаны төлөвилел ажил-дарына бистиң кызы бюджетивистен тып алыры. Чамдык таварылгаларда, ол чүс-чүс миллион рубль түңнүг акша боор.

Демнежип акшаландырамын үлүүнге федералдыг органнарның кичээңгейин хаара тудар аргалыг болдувус. Чүгле хаара туткан эвес, бот-тарывыстың туружувусту камгалап ап шыдаан бис. Маңаа бистиң “Чаңгыс демниг

Россияның” Күрүнө Думазында фракция-зы деткиди.

Демнежип акшаландырамын бистиң үлүүвүстү **1 хууга** чедир кызырып каап-ты. Чүгле национал төлөвилелдерниң эвес, а шупту күрүнө программаларын акшаландырамын **99 хуузу** **2020** чылдан эгелеп, федералдыг бюджет алыр. Бөдүүн сөстөр-биле чугаалаарга, боттарывыстың миллион рубль үлүүвүстү киригеш, федералдыг бюджеттен **99 мил-лион рубль** акша-хөреңгини хаара тудар аргалыг апаар бис.

Демнежип акшаландырамын үлүүн федералдыг албан черлери боттарының туразы-биле чоокка чедир тодарадып турган. Кым канчаар күзээр-дир. Дем-нежип акшаландырамын чаңгыс аай чурумун парламент бадылаан соонда — ол хоойлу-дур. Бистиң республикага хамаарыштыр ол кончуг улуг хемчээл-диг болушкун-дур, а меңээ — шынны бадыйткап шыдааным-дыр. Демнежип акшаландырамын чогу-на ындыг хем-чээли экономиказы кошкак регионнарга кончуг чугула деп, хей чылдар дургузунда бадыйткап келдивис. Кайы-даа тала **50-50** хуу кылдыр демнежип акшаландыраарга, чүгле бай субъектилер ойнап алыр, Тыва ышкаш регионнар чуртта чуртталганың ортумак стандарттарын оода чадаарда ортумак деңгелинге хандырамына херек акшаландырышкынны он-он катап эвээшти ап турган.

Республиканың хууда программа-зының төлөвилели-биле ажил бюджеттиң үш чыл үезиниң кол көргүзүлгелерин камга-лап алырынга база эки салдарлыг болган. Келир чылдың бюджетин **35,5 миллиард** рубльге камгалап алдывыс, **2,3 миллиард** рубль немелделиг. Ажил төлөвириниң чарыгдалдарын хей чылдар дургузунда бир-ле дугаар долузу-биле киридивис. А ол дээр ажил төлөвириниң талазы-биле кандыг-даа өрелер чок боору-дур. Ажил төлөвири чүгле өзер.

Бирээде, ажил төлөвириниң кудуку хемчээли **7,5 хууга** **2020** чылдың январь 1-ден көдүрлүр. Соңгу чүк болгаш район хуулары-биле кады Тывага ол **21 муң 432 рубльден 23 муң 47 рубльге** чедир улгадыр.

Ийде, Президентиниң “май” чарлык-тары өзүгаар бюджет адырында ажил төлөвири улам өзер — **4,4 хууга**.

Үште, чыл төнчүзүнде бюджет ажил-дакчыларының ажил төлөвириниң **3 хуу** индексациязын чорудар.

Ортумак болгаш биче бизнеске ха-маарыштыр эки медээ-дыңнадылгар бар. **2020** чылдың бюджетинде сайгар-лыкчы чорукту деткиринге **554 мил-лион рубльдин** инвестиция курлавыры көрдүнген. Ол бүгү акшалар бизнести оон-даа ыңай хөгжүдүп сайзырадырынче болгаш чаа бүдүрүлгелерни тургузарынче үнер.

Ынчангаш инвестицияларны көвүдери — бистен улуг харысалга негеттинер дээрзин ханы билген турар ужурулгус. Бисте бар бүдүрүлгө курлавырларын, адыр бүрүзүндө тургустунган күш-шыдалды мөөнөп тургаш, улуг хемчээлдиг акша-хөрөңгү оруктар, чуртталга оран-сава, школалар, уруглар садтарының, эмнелгелер тудугларынче болгаш социал-экономикага инфра-структураның объектилеринче кирген турарын чедип алыры чугула.

Хүндүлүг коллегалар! Бистиң харысалгавыста турар чугула бир девискээр — көдээниң суурлары, ооң амыдыралы, айтырыглары. Республиканың суурларында чурттакчы чоннуң 48,5 хуузу чурттап турар. Ол дээрже Россияда көдээ чурттакчыларның эң улуг үлүг-хуузу-дур.

Тывада суур дээрже-ле, чоннуң чурттап турар чер-девискээри боорундан аңгыда, ол — республиканың сорук кирикчизи, сагыш сеткили болгаш чүрээ болуп турар. Херек болза, философия-дыр деп болур. Тывага хамаарыштыр — суурнуң чаагай чоруу, сайзыралы — бүдүн республиканың хөгжүлдери-дир. Ынчангаш губернатор телевилелдериниң хей кези көдээ девискээрлерни хөгжүдеринче, көдээниң чурттакчыларының амыдырал-чуртталгазының деңгелин бедидеринче, яды байддалдыг чорук-биле демиселче углан.

Яды байддалдың деңгелинге хамаарыштыр бистер статистиканың ниити сан-көргүзүгелинге даянып турар болгай бис. Ынчалзажок бистер амыдыралда черде ажылдап турар-ла болгай бис, ынчангаш бисте яды чорук талазы-биле байдалда өскерлишкенин херек кырында көргүзүптер барымдаалар бар. Чер-черде социал органнар хандырылганы кошкак өг-бүлелерни оларның ап турары социал дузаның, социал телевилелдериниң хемчээлин барымдаалап, кичээнгейде, хайгааралда алган, чоннуң телевилелдериниң салдары дээн айтырыг база ында кирип турар.

Чижээ, «Социал картофель» деп телевилелде бо чылын 2421 өг-бүлө кирип турар. 2020 чылда ук телевилелдин акшаландырышыккы херек кырында ийи катап, 1,2 миллион рубль чеде бээр.

«Инек — чөмгөрикчи малым» деп телевилелдин киржикчилериниң ниити кодан малы 3 муң баштан ашкан. Малды дараазында улуска дамчыдып бээр арга ам ийи чыл уламчылап турар. Чөмгөрикчи малын бо чылын 500 өг-бүлө база алган. Ниити-биле 1369 өг-бүлө азы 7 муң ажыг кижиле бо телевилелдин киржикчизи болган.

Эртип турар чылда 4 муң ажыг кижиниң күш-ажылын хоойлу езугаар ажык болдурар аргалыг болдувус, ол байдал бистиң албан езузунуң орулгаларында көстүп келген.

Яды чоруктуң байдалына херек кырында үнелел бээр дээштиг механизм — бүгү кожууннарда социал хандырылганың автоматчылган чаңгыс аай күрүне информация системасын тургусканы болуп турар. Амгы үениң технологиялары социал дузаның херек кырында чедер адресин болгаш бүгү чорудуун бадаткап, көргүзүп турар. Бистиң бодап турганывыс дег, аңгы-аңгы черлерге чаңгыс ол-ла социал чиигелделерни ап турар ол-ла кижилер бар болуп турганы илереттинген.

Түннелинде, бистиң алганывыс херек кырында байдалдар-биле алырга, социал чиигелделериниң алыкчылары 10 муң ажыг кижиге кызырылган бооп турар болгаш яды чоруктуң деңгели 38 хуу чедир эвээжээн бооп турар. Ол харын бедик көргүзүг болбайн канчаар, канчаарга-даа, эки талаже өскерлишкени бар, ол оон-на илдең-дир.

Ооң-биле кады, яды чоруктуң деңгелиниң байдалы-биле алырга, муниципалиттер аразында ылгал бар — найысылалда 13 хуудан Тере-Хөл кожуун-

да 62-ге чедир, ынчангаш байдалды көрүп тургаш, дуза эргежок чугула дээн девискээрлерге кичээнгейни күштелдирер арга бисте бар.

Бо талазы-биле ажылдарны чорудуп тура, социал дуза дээрже яды байддалдан үнүп алыксап турар өг-бүлелерге дыка улуг деткимче-дир дээрзин ханы билген турар ужурулгус. Амыдыралдың чогумчалыг деңгелинге кижилерниң бедик күш-ажылчы орулгалары, бүдүрүлгелериниң хөгжүлдери-биле үнүп болур бис. Бистиң Тывага, бирги ээлчегде, суурларга.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым! Мал бажының санын өстүрүп көвүдери, база муңчу малчыннарны деткир талазы-биле улуг орукту эрттис. Чаңчылчаан мал ажылын бүрүнү-биле «бут кырынга» катап тургузар хемчеглер Тывада, хей специалистерниң санап турары-биле алырга, чедишкенин болуп турар. Бис ам кооперастажылга аргаларын дилээр ужурулгус, көдээ ажыл-агый рыногунга шыырак арга-шинеңтиг кижилериниң көстүп келиринге таарымчалыг байдалдарны тургузар. Ындыг корпорацияны тургузуп алзывысса, Тывага болгаш биче ажыл-агыйларга улуг рынокче үнер орукту ажыдып болур-дур бис. А улуг рынок дээрже-ле, бүгү деңгелге — фермерден эгелээш, улуг болбаазырадыкчыларга чедир бизнестин калбартып, улгаттырып алырының чугула аргазы-дыр.

А ам дээрзинде бистиң малчыннары-выс продукциязын чааскаан боду садып-саарарын кызыдып, чиижең садып алыкчыларга ол-ла шии-биле көзүлдүр-ле ойнадып турарлар. Бистиң ол дээш ажылдап эгелей бергенивис — тускайжыттыг-ган көдээ ажыл-агый рыноктары чугула херек бооп турар. Эът бүдүрүкчүлери аңаа ажыктыг садыглаашкыны чорудар, а садып алыкчылар чогумчалыг өртек-биле саттынып алыр аргалыг.

Бистиң чаңгыс чер-чурттуглары-выстың кошелектарына тус черниң бараан бүдүрүкчүлери-нү сонургалдары биле көдээ ажыл-агый продукциязының өртек-үнезиниң аразында улуг ылгал турбас болуру чугула, ол сагыттынар ужурулгус. Баг ол илчирбеден хөлүн эрттире бээр чиижең садып алыкчыларны адырар. Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чөмү яамызына Кызыл хоорайның мэриясы-биле кады найысылалдың чөөн талазында болгаш оң талакы эриинде тудуп эгелээнивис немелде ийи көдээ ажыл-агый рыноктарының тудуун доозарын дагып тур мен. Албан көрдүнер кол негелде — садыглаашкын черин бээр, тус черниң көдээ ажыл-агый продукция-зынга чонга көрдүнгөн таарымчалыг өртектер.

Малдың продуктулуг чоруун бедидеринге уксаажыдылга ажылы чугула черни ээлээр. 10 чыл дургузунда күженишкенин тодаргай хемчеглериниң түннелинде, уксаажыдылга баазаны лицензиялыг 47 ажыл-агый чедир кылдыр өстүрдүвүс. Оларның хей кези тус чер уксаалыг хойларның баш санының камгалалы дээш ажылдап турар. Республи-када бүдүрүкчү кошкарларның 23 аңгы коданнарын тургускан, ол колдуунда-ла мал ажыл-агыйлыг — Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Эрзин, Улуг-Хем болгаш Кызыл кожууннарда.

Ынчап кээрже, мээң бодап турарым-биле, хойнуң болгаш өшкүнүң продуктулуг чоруун бедидериниң талазы-биле бар курлавырлар херек кырында ажыглаттыг бооп турар-дыр. Ажыл-агыйны чорударының чаңчылчаан арга-хевирлериниң бедик бүдүрүкчүлүг болурун чедип алыр. «Чаа хан» херек. Уксаажыдылга ажылында — генетикада ге-терозис деп билишкени бар — география талазы-биле аңгы черлерден малдарның эдериштирилгезинден уксааның быжыг болгаш бедик продуктулуг болуру.

Бо чылын Калмыкия, Бурятия, Алтай республикалардан 825 баш бүдүрүкчү кошкарларны эккелген бис. Эъттиң

болгаш хой дүгүнүң шынарын экижиде-ри-биле бар коданнарга немештир оон бүдүрүкчү кошкарларның 8 коданын тургузар. Өске черлерден эккелген бүдүрүкчү кошкарларны чогумчалыг ажыглаанының түннелинде, беш ай эрткенде, оон алдынган уксаалыг аныяк хойнуң бедик шынарлыг ээдин садып-сааргаш, эки орулганы ап болур.

Республиканың 3 зоназына — Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Кызыл кожууннарга мал семиртир шөлдерни тургузары көрдүнгөн, ол черлер суг-биле, шынары бедик витаминни мал чеми-биле хандырткан болур, малды семиртиринге салдарлыг.

Ол шөлдерниң бирээзинге мал со-гар цех ажыдарын организаастаары көрдүнгөн. Ынчангаш малчыннары-выс доктааттыг өртектерлиг рыноктыг апаарлар.

Бодумнуң оралакчым Валентин Иван-ович Ёнданга Экономика яамызы-биле кады бедик сорттуг, экология талазы-биле арыг эът продукциязын бүдүрериниң чаңгыс аай бөлүктүн элээн каш хемчег-лерни тургузарын дагып тур мен.

«Тыва хой эди» деп брендини калбар-тып, бурунгаарладырынга эң дээштиг арга биске аш-чөмү фестивалы болур ужу-рулгус. Боттары-выстың чедишкенин чедир үнелевейн баар-дыр бис. «Тыва хой эди» деп шуулган Россияның регион-нарында ажык агаарга эртип турар аш-чөмүниң делгереңгей фестивалдарының болгаш байырлалдарының эң эки дээн рейтингинге кирген болгай.

Хүндүлүг коллегалар, мооң мурнундагы Айыткалга бистиң малчыннары-выс немелде орулга алзын дээш, дүктүн баштайгы болбаазырадылганының талазы-биле сорулга салдыг турган. «Дүк» деп чаа губернатор телевилели ажылдап эгелээш. Ону боттандыраары-биле 2019 чылдың кыргылда сезонунда 12 ко-жуунда болгаш Кызыл хоорайга 36 пунк-туларны тургускан. 664 тонна дүктү белеткээш. Республикада белеткеттинген бүгү дүктүн (1370,2 тонна) колдуу чарты (48,6 хуузу).

«Дүк» деп телевилелдин боттанылганының бирги чадазында планнаттыг үш биче цехтин ийизин тургускан. Ооң бирээзи — Кызыл кожуунда, кожуун чагыргазы сайгарлыкчы Алексей Алды-оолович Сарыларны деткээш. Ийи дугаар цехти Эрзин кожуунда «Уургай» деп бүдүрүлгениң баазында организаастаан. «Дүк» телевилелди боттандыраарының дараазында чадазы — 2021 чылда Кызыл хоорайга дүктөн кылыглар фабриказының тудуу болур. Хууда тускайлаң мурнады боттандыраар ин-вестиция телевилелдериниң даңзынче ону кириген. Тудугнуң турар черин болгаш телевилел-смета документацияларын белеткээрин чугулалап көрүп тур мен.

Коллегалар! Муниципалдыг звено-нун удуртукчуларының ажыл-чорудулгазында чугула бир кичээнгей салыр угланышкын бар, ол дээрже «суур-хоорай» аразына чоннуң көжери. 2016 чылдан бээр суурдан көжүп чоруп турарларның саны өспөй турар, ынчалзажок хоорайже угландыр көжүп турар байдалдар ам-даа бар.

Ам ол байдалга уткуштур — суурларже специалистерни хаара тудары чугула. Чүгле чугаалажылга, дугуржылга-биле бистиң аныяктарны көдээ суурларже эви-лелдээри белен болдунмас дээрзи бил-дингир. А чаагайжыды туттунган кварти-ра, амгы үениң медициназы, өөредилгези, шынарлыг интернет — бо таварылгада, эки барымдаа болур, «каая төрүттүнген сен — аңаа херек-тир сен» деп билиш-кини бадаткаар.

2020 чылда чаа «Албан чериниң чуртталга бажыны» телевилелди эгелээ-рин чарлап тур мен. Келир чылын 34 чуртталга бажыны тударын планнап турар бис. **Хүндүлүг коллегалар — ко-жуун эвенозунун удуртукчулары!** Көдээ суурга боттары чурттаар оран-савалыг болурунун чугулазын кымдан артык си-

лер эки билер силер. Силерниң экинче чаңгыс чер-чурттуглары-нун чы-гай чоруу, девискээриниң комплек-с хөгжүлдери дээш улуг харыса-салдыг. Ынчангаш программа көрдүнгөн аргаларын ажыглап, түннелдери-биле эргежок чугула хе-бооп турар специалистерни суур-же хаара тудар херек. Бирги ээлче боттары-нун девискээринде э-кономикага төлөвилелдерни ботта-нарынга, тодаргай бүдүрүлгелер организаастаарының талазы-биле а-системазын чогулдуп бээр кижилер хаара тудуп, чаңгыс чер-чурттуглары-нун ажыл-херекти илдепкейлиг чоруун бедиринге байдалдарны тургузар, амгы үе-өөредилгезин, медицина хандырылга-чедип алыр.

Ол-ла төлөвилелдин иштинге ко-жу чагыргазының даргаларына база ал-чириниң бажыңнары көрдүнер. «Чер-ажылдарының арга-дуржулгазын чед-алган болгаш бодунун эргежок чугу-зын бадаткаан удуртукчулар кыры-хамаарыштыр ону практика кыры-боттандыраары чугула бооп турар, ын-байдалда оларга өске-даа участоктар база республика деңгелинге-даа аж-дап болур арга тургустунар.

Көдээ ажыл-агый яамызынга ба-Күш-ажыл болгаш социал полити-яамызынга республиканың Муници-палдыг тургузуглар ассоциациясы-бил-кады кыска хуусаада «Албан черини чуртталга бажыны» деп телевилелди акшаландырышыккыны тодарга-үндөзиннерин, хуусааларын айтып, му-ниципалдыг удуртукчуларның хууда ха-рысалганын кириштир ажылдап кылы-дагып тур мен. Төлөвилел 2020 чылда январьдан боттанып эгелээр ужуру-Төлөвилелдин боттандырылганы дээ-контрольду Чазактың контроль ажы-чорудулганын дүүштүрер бодумну оралакчым Шолбан Ховалыгович Х-пуга дагып тур мен.

Эргим өңүктөр! Көдээ суурларны хөгжүлдери күрүне программанын чурт-Күрүне Чөвүлелиниң хуралына удаа-чугаалажыр. Мында чаа чүүл — тодар-гай чурттакчы пунктуу комплексти деткириниң талазы-биле боттарыны төлөвилелдерин көдээ муниципалды тургузуглар конкурса кириер. Ынча-кээрже, бистиң «Чурттап турар су-рум» деп телевилеливис федералды шиитпирлер «трендингче» дорт кире-бооп турар-дыр. Чаа программаны бот-тандыраарынче кирери биске чиик болу-дур, ол талазы-биле арга-дуржулгавыс бар.

«Чурттап турар сурум» деп теле-вилел-биле көдээ суурларның чаа-гайжыдылганының талазы-биле кон-курса 2020 чылда чурттакчылыг 120 черлерни ам база чалап тур бис. 65 төлөвилел шилип алдынар. Көрдүнгөн хемчеглер дыка делгем. Дыштанылга болгаш спорт черлерин, бичии уру-лар ойнаар шөлчүгештерни тургузар болгаш таарымчалыг кылдыр дерийр. Кудумчуларга чырыкты кириер, чада-кижилер эртер черлерни, зоналарны аңгылаар. Ниитиниң ажыглал кудукта-рын, колонкаларны, коммунал кадыг боктарлыг шөлчүгештерни эде кылып, чаартыр. Төөгү-культура тураскаалда-рын, бойдустун чараш черлерин чаар-тып, катап тургузар болгаш кадагалаар. Кадыкшылының аайы-биле кызыгаар-латтыг харык-шинеңтиг кижилерге таарымчалыг байдалдарны тургузар. Төлөвилелди боттандыраарына 116,5 миллион рубль көрдүнгөн.

Коллегалар, көдээ амыдыралдың чамдык аарышкылыг айтырылганын аңгы база доктааксап тур мен. Бирээ-де, хосталгазын казыттырып, ший-тиргеш келген чаңгыс чер-чурт-тугларына хамаарылга дугайында.

Организаастыг криминал-биле хайыра-чөгү-биле демисежир бис. Адалар че-вүлелинге, спортчу каттыжышкыннарга

уруглары дээш сагыжы аарып чоруур төлөптүг, өзүлүг адаларга, камгалакчыларга даяныр бис. Эрткен үезинден адырып алыксап чоруур, олче катап ээлбес, өбүлөзү-биле амыдырал-чуртталгаже катап кирер, ажил-агыйга тургустунуп алып күзөлдүг кижилерге хол сунуп, дуза көргүзөринге белен бис.

2020 чылда “**Чаа сорук** (Новая жизнь)” деп чаа төлөвилелди амыдыралче кириерин чарлап тур мен. Ооң киржикчилери ортумак болгаш улуг эвес кем-херек үүлгедиишкини дээш шииттирип чораан, 25 хардан улуг эвес, хөй уругтарлыг өг-бүлелерниң адазы кижилер ютур. Киржикчилерни Адалар чөвүлели уурун улуг назылыг өгбелери-биле ады шилиир. Бир эвес төлөвилелдин киржикчизи конкурстун негелделерин үүседип шыдавайн баар болза, суур оон ий боттарының кандидаттарын идип үдүрер эргезин чидирер.

Төлөвилелдин салып турар негелделери чиик эвес. Акша-хөреңгини социал эрээ өзүгээр үндүрер. 200-200 баш мал ээр бис, а ол мал — күрүнени. Төлөвилелдин киржикчизи ийи чыл эрткенде, ааттоттунган баштайгы 200 баш малды араазында чаа киржикчилерге дам-ыдар. А артканнары — төлөвилелдин киржикчизиниң өңчүзүнче дамчыттынар.

Республиканың Адалар чөвүлелдери, хөй-ниитиниң айыыл чок чорук яамы-ының ажилдакчылары ук төлөвилелдин киржикчилериниң ажилын криминалдыг айдалдарже углаар сорулгаларны, чаа алчын ажил-агыйларынга хоойлуга дур хөдөөлишкиннерни болдурбас журлуг. Ындыг байдалдыг оралдажышкыннар илереп келзе, ол кижиниң төлөвилелге оон ыңай киржир-ишпезиниң дугайында айтырыг тургустуруп келир. Төлөвилелдин киржикчилер криминалдың базышкыннарындан агалаар, оларның чаа амыдыралды төлээр, өг-бүлөзиниң үндезинин тургуар күзөлдүг деткиир. Тываның Иштики еректер яамызының, ылаңгыя уасток элзепериниң деткимчезинге идегеп тур мен.

Көдээ ажил-агый яамызынга, Хөй-ниитиниң айыыл чок чорук яамызынга төлөвилелдин тодаргай негелделери ажилдап кылырын, муниципалдыг бюджеттерниң акша-хөреңгизинден төлөвилелдин киржикчилериниң бажың, ал кажазы тударынга үнген чарыг-ыдарны дуглаарының үндезинерин дарадыр. Январда “**Чаа сорук** (Новая жизнь)” төлөвилелдин паспортун республиканың Адалар чөвүлелинге адылаары-биле кириер болгаш, ону бот-андырып эгелээр. Ук төлөвилелдин ниити дүүштүрүлгезин баштаарын бодумнун алакчым Валентин Иванович Енданга кызып тур мен.

Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывысты үүредип турар база бир айтырыг бар. — арагалаашкын айтырыгы. Дыка хөй килер ону шиитпирлээри чугула бирги эргениң айтырыгы кылдыр салып турар. Ооң эки талазы ол. Ындыг болганда, илгелалар, бистиң ниити күжениш-инеривис куруг черге барбаан-дыр. Удургу, негелделиг байдалывыс-биле тула дараазында чүүлдү чедип алган ис — хөй-ниитиниң хамаарылгазын үлдүр-ле өскертип, социал берге ий айтырыгларывыстың чылдагааны ил дүвүнде” дээрзин көргүзүп, билин-рдивис. Кадыкшылдың баксырааны, аарыглар болгаш күш-ажыл кылып даар назынында кижилерниң өлүп-рап турары база ында. Чарлып, бузул-н өг-бүлелер, түрегелдиг чаш назын. Эририк тургаш бижектежири. Эзирик лаачыларның хайы-биле буруу чок кижилерниң амы-тынындан чарлып ту-ры.

Арагалаашкын-биле демиселди “коңга ил” дүвүрээзин кыйгызын үндүрүп тур-ш, бүдүн чон чорудар ужурулг бис, ону агда-ла, 2011 чылда, Адаларның бирги уулганынга, 2012 чылда Хамаатыларның

эгелекчи саналдарын деткиир талазы-биле чөвүлелдин бирги хуралынга эгелзэн бис. Арага продукциязын садарының талазы-биле кызыгаарлаан бөлүк хемчег-лерни саналдап кириген мен.

Сибирь регионнарының аразында ону бис бир дугаарында кылганывыс-ты чугаалаар апар. Ооң соонда бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыстың детким-чези-биле үе-чадалап чорудуп турар ол хемчеглер шыңгыраан.

Кызыгаарлаттынган ол хемчег-лер-биле чергелештир, кадык-чаа-гай амыдыралдың чаагай омур-хевирин хууда үлөгер болгаш хөй-ниити организацияларның деткимчези база спорт комплекстерин тутканы-биле көргүзөр хемчеглерни ап чоруткан бис. Ооң түңнелдерин ыңдыг-ла үр манава-дывыс — Тыва 2016 чылда регионнарның элээр чорук рейтингизинге 76-дан 35-ки черде келген. “Элээр Россия” деп төлөвилелди чорудуп, ол рейтингини тургузуп турар федералдыг команда бистиң республиканы арагалаашкын-биле демисел ажилын дээштиг чорудуп турар регион деп демдеглзэн.

Ол боттук көргүзүлгөр-биле бадыткатынып турар — арага ижери эвээжзэн, ону үүрмектеп садары бо чылдарда 76,4 хуу кызырылган, алкоголь суррогаттарындан хораннанып өлүр чоруктуң болгаш алкоголизмден аараан кижилерниң саны бадып турар. Республикада амыдырал-чурттаарының ниити назы-хар талазы-биле көргүзүү узап турар. Ынчалзак оожуургаарывыс ам-даа элек.

Алкоголизм айтырыын бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыстың дүвүрел-биле хүлээп ап турары таварылга эвес. Ада-иезиниң ынакшылы болгаш сагыш човаашкыны чок арткан 4 муң уруг (3833) бар, бүдүн чартык муң хирези (1486) өскүстөр бооп турар, а артканнары — **ада-иези бар өскүстөр**. Социал өскүс артканнарның чылдагааны — өг-бүлөде доктаамал арагалаашкын.

База бир берге айтырыг — арагалаашкынның уржуундан орук-транспорт озал-ондаанга чидириглер. 2014 чылдан бээр, 5 чыл дургузунда орук-транспорт озал-ондаанга амы-тынындан чарылган чоруктарны 63 хуу (150-ден 92 чедир) кызырар аргалыг болган бис. Ол база дыка хөй. Мында эң коргунчуг чүүл — эзирик чолаачының буруузу-биле уругларның амы-тынындан чарлып, азы өскүс бооп артып каары, өг-бүлелер кемгерикчизин чидирип турар. Мээң быжыг туружум өскерлишкын чок артар — руль артынга эзирик олуруптар кижилер, күрүне болгаш муниципалдыг ажил-албанга, өөредилге албан черлеринге, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарда, суд ниитилежилгезинге ажилдавас ужурулг. Руль артында эзирик кижилер — кем-херек үүлгедикчизи болгаш херек кырында кижини өлүрүп болур кижилер-дир.

“Орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруу” деп федералдыг төлөвилелди боттандырып тура, профилактика ажилын чогуур деңгелге уламчылаар бис. Баш удур хемчег кылдыр бистиң 16 автошколавыстың хөй-ниити рейтингизин орук-транспорт озал-ондаанга буруулуг ооң доозукчуларының саны-биле чорударын сүмелеп тур мен. Оларның саны хөй болза, школаның ат-алдары болгаш рейтингизи бадар.

Шынары багай арага аймаа садар чорук-биле демиселдин “мурнуку фронт-зун” тургузар ужурулг бис. Арага садарын кызыгаарлаары-биле көскү чедишкын-нерин чедип алган бис. Ынчалзак ол үелерни ажыглап, алкогольду хоойлуга дүүшпес байдалдарда база шынары багай арага аймаан чажырып садып турарлар бар.

Бо угланышкын талазы-биле ажил-ды ам-даа күштелдирер ужурулг бис. Ол сорулгага **полицияның көжүп чоруу “Ак”** деп пунктузун тургустувус. Ооң кол-ла сорулгазы — регион ужурулг-залыг “Абакан — Ак-Довурак” автомо-

биль оруун таварыштыр чажыт байдал-га арага аймаан болгаш наркотиктиг бүдүмелдерни республикаже кириерин болдурбазы. Бо чылдың 11 айларында 152 муң литр хире спирт холумактыг суук чүүлдү хавырган. Чугула бо хемчег-лерге бистиң дружинниктеривистиң үлүг-хуузу база бар. Чаңгыс чер-чурттугларым, эр хейлер!

Бо угланышкын-биле ажилды чүгле уламчылаар эвес, ооң дээштиин улам бедидер. Аткаарлап черле болбас. **Маңаа дүүштүрүлгө ажилын өске-даа профи-лактика хемчеглери-биле бир дөмей, Хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунун яамызызынга дагып тур мен.** Чаа структурага хоойлу-дүрүм камгалаар органнардан дуза турар дээрзинге идегеп турар мен.

Хүндүлүг депутаттар, бүгү деңгел-дин удуртукчулары! Херек кырында амыдыралдың идип үндүрүп турар айтырыгларынга доктаадым. Шынчы болгаш ажык чорукту кижилер үнелээр-ле болгай. Бистиң ажилывыста кижилер бүрүзү дыңнаары, кайы-бир өг-бүлениң хереглелдерин, негелделерин билип, көрүп алыры чугула. Бюджетте акша чок деп чылдагааннап, бергелерни айтып каар эвес, а оларга тодаргай дузаны чедирер. Чаңгыс чер-чурттугларывыстың амыдыралына кижизиг хамаарылганы илередир.

Чон-биле аай-дедир доктаамал харылзаалыг болуру чугула. Хөй-ниитиниң негелде-хереглелдерин, дилеглерин хууда контролга алыр. Удуртукчу кижиниң харысалгалыг хүн бүрүдө ажилының планынга “Мээң контролымда” деп пункт албан турар ужурулг, арга-дуржулга, харысалга бедик деп чүве оон көстүп келир. Кабинетке олурган херээ чок, чонче үнер, оларның аразынга боор. Хөй-ниитиниң хүлээп алышкын черлеринге, хууда ужуражылгага, интернет азы телефон дамчыштыр чугаалажылгалар дорт болгаш ажык болур ужурулг, айтырыгның амгы байдалы, кылдынган ажилдың хүлээп алдынган шиитпирлериниң түңнелдери ынчан көстүп келир. Шак мындыг практиканы республика болгаш муниципалдар деңгелиниң бүгү удуртукчулары ажилына ажыглаар ужурулг.

Чурттуң Президентизи Владимир Владимирович Путинниң бөдүүн кижилерге хамаарылгазы — сорук кирикчи үнелиг чижек-тир. Тодаргай берге, а чамдык таварылгаларда, дыка нарын байдалдарда, улуг хемчээлдиг социал айтырыгларга эгелекчи саналдарны кирип, ону боттандыраарына кайы хире туруштуг ийик. Ие капиталындан эгелзээш, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге чиигелделиг ипотекага чедир.

Ол сагыш човаашкынны бис база билир бис. Келир чылын Тываның өг-бүлелери 2020 январь 1-ден төртүтүнген үш болгаш ооң соондагы уругларынга пособиени ап эгелээр. Ону чедип алыр дээш кайы хире туруштуг болганывысты, үе үндүргенивисти билир силер. Президент бисти деткээш.

Социал дузаның тодаргай угланышкыны, федералдыг болгаш регион акша-хөреңгизиниң каттыштырганы тодаргай көскү түңнелдерин берип турар. Ынчан-гаш 2020 чылда **Чаңгыс аай социал пакет кириер** эгелекчи саналды эң чугула чүүл кылдыр хүлээп турар мен. Аңаа чүү хамааржырыл?

Шупту социал төлөвилерлер келир чылдың февраль 1-ден эгелеп 5 хуу чедир өзер. Ол республиканың чурттагы чонунун үштүн ийи кезээнге хамааржыр. **Социал төлөвилерлери** 200 муң хире чаңгыс чер-чурттугларывыс алыр. Социал деткимчениң ниити түңү 2020 чылда 590 чартык миллион рубльге өскөн.

Кол-ла чүве, чүден **өг-бүлелерни деткип** эгелээрин сүмелеп турар бис. Хөй уругларлыг өг-бүлелер — бистиң республиканың “алдын курлавыры”-дыр. Ынчалзак улуг өг-бүлелерниң кежигүн бүрүзүнге хамаарыштыр чогу-

чалыг орулганы чедип алыры — ада-ие иелээ кызып ажилдап-даа турза, чиик, амыр эвес. Оларны деткири — эрге-чагырганың мурнады көргөн сорулгаларының бирээзи.

2020 чылдың бюджетинде коммунал ачы-дуза төлөвиринге чуртталга субсидиязының акша-хөреңгизи 6 хуу улгадыры көрдүнгөн. Бир өг-бүлөгө ыңдыг субсидия айда 2160 рубль болур. Ооң-биле кады бис хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге бок үндүр сөөртүлгези дээш төлөвирге 50 хуу чиигелде кириер айтырыгны көөрүн сүмелеп турар бис. Оларга тарифти кудуладыр, бир кижиге хамаарыштыр — 92 рубльден 46 рубльге чедир.

Беш болгаш оон хөй уруглар кижизидип турар 1298 өг-бүлелерге ол чиигелделерни кириер, келир чылын 5 миллион рубльди тускайлаар. Бир эвес дөрт уруглуг өг-бүлелерни хаара тудар болза, ыңдыг өг-бүлелер республикада 2646 — 8 миллион 700 муң рубль херек-тир. Ол акша-хөреңги бюджет төлөвилелинде ам-даа көрдүмзэн, ынчалзак ол эгелзешкынни деткиир болзунарза, хүндүлүг депутаттар, акшаландырышкынның үндезинин тывар талазы-биле даалганы республиканың Саң-хөө яамызынга дагып боор мен. Тодаргай курлавырлар бисте бар.

Хүндүлүг коллегалар! Амыдыралда кижилер өскертип шыдавас байдалдар база турар. Аңаа хөй нуруузуңда эмнеттинмес аарыглар хамааржыр. Ол байдал улуг саң-хөө чарыгдалдары-биле нарыдай бээр. Ховар таваржыр берге аарыглардан аарып чоруур чаңгыс чер-чурттугларывыска эм садарына чарыгдалдарны келир чылын ийи катап өстүрерин баш удур көрүп турар бис. 61 миллион рубльден 145 миллион чедир. Ындыг аарыг каш санныг кижилер бар, ынчалза-даа биске кижилер бүрүзүнүн кадыкшылы чугула, ылаңгыя чаштарга хамаарыштыр.

Бистиң онза харысалгавыс дээр-ге-ле өскүс ажы-төлдө. Өскүс уруглар айтырыын бис шагда-ла улуг кичээлге-ге алган бис. Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилели тускай структураны тургузуп алдывыс. Республиканың өскүс уругларның школа-интернадының статусун кадет корпус кылдыр бедиткен бис. Ада-иезиниң эргеледии, сагыш човаашкыны чок арткан ажы-төлүвүстүң кандыг байдалда чурттап база кижизиттирип турарын амы-хууда хынап көөрү, бодумнун хүлээлгем деп санаар мен. Кызылдың Президентиниң кадет училищези — республиканың онза эргелиг (элитный) өөредилге албан чери. Ынаар өскүс уругларның дужаап кирип алырынче кол кичээлгеини салып турар бис. Бо оолдар, уругларга ортумак профессионал өөредилге чедип алыры дээр-ге-ле, амыдыралының чадазынче бүзүрелдиг, быжыг эге базым болур. Башкылар, мастерлер болгаш кижизидикчи башкылар өскүс-чавыс уругларывыска улуг чуртталгаже кирерде, шынарлыг профессионал билиг мергежил-биле чепсеглээр хүлээлгени күүседип чоруур кижилер-дир. Бо бүгү чүгле өскүс уругларга хамааржыр эвес, а «Өг-бүлө бүрүзүңге чаңгыстан эвээш эвес дээди эртемниг уруг» деп төлөвилелдин иштинден профессионал эртемниң бирги чадазын ап турар уругларга база хамааржыр.

Келир чылдың сентябрь 1-ден эгелеп ортумак профессионал өөредилге албан черлериниң стипендиялары үш хуу өзер. Ол ышкаш училище, техникум, колледжтерде өөренип турар өскүс уругларның **халас чөмнениринче** чарыгдалдарны 36 хуу өстүрер шиитпирни хүлээп алган бис. Ындыг шиитпирни шын деп санаар мен.

База бир кол кичээлгеи салыр чүүлүвүс — **бистиң ажы-төлүвүстүң кадыкшылы.** Ынчангаш бассейннер, спорт залдар, күш-культураның кадыкшыдылга төптери дээш уругларның кадык-чаагай чоруун хандырып турар инфраструктуралар хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге болгаш орул-газы эвээш өг-бүлелерге таарымчалыг

болур ужурлуг. Чаа чылдан эгелеп бо өг-бүлелерниң ажу-төлү чартык өрттөн төлөш кирер, чиигелделиг болурлар. Өскүс уруглар, азыралда турар болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уруглар спортчу объектилерге халас кирер апаар.

Ол ышкыш кырында адаттынган категорияның Кызыл хоорайда өөренип турар өөреникчилерниң, бүдүн өөредилге чылында школа автобустарына олурары халас болур. Кызыл хоорайның мэри Карим Байлак-оолович Сагаан-оолга школа автобустарының графигин, маршрутун болгаш өөреникчилерниң аай-дедир чоруур билеттериниң хандырылганын бодунуң контролюнга алырын дилээр-дир мен.

Республиканың школаларында 12 хире муң башкылар ажилдап турар. 2020 чылдың январьдан эгелеп оларның ажил төлөвири 4,4 хуу өзер. Кол демдегеп каар чүүл — шалыңының камгаладыг үндезин кезээ өзер. Ол дээр-ле чөптүг эвес чүүлдерни чайладырынче башкылар чөвүлелдериниң дилээнге боттут харыс болур. Чамдык өөредилге черлериниң удуртукчулары боттарының шалыңына стимул бээр кеззэн улгаттыр салып алгаш, хей шалыңы ап орда, эвээш стажтыг башкылар олардан көңүс эвээшти, харын мырыңай, 10 даа катап эвээш шалыңы ап турарлар. Мындыг байдалга турар болзувусса, школаларга бурунгаар көрүштүг аныяк специалистерни хаара тудуп алыры болдунмас, ылаңгыя көдээ школаларда аныяк кадрлар талазы-биле айтырыг нарын.

Президентиниң эгелекчи саналы-биле «Тус чер башкызы» («Земский учитель») программаны келир чылдан эгелеп шупту чурттакчылыг черлерге: 50 муңдан эвээш эвес чурттакчылыг суурларга, ажилчыннар болгаш хоорай хевирниң суурларынга, биче хоорайларга калбаа-биле боттандырып эгелээр бис. Миллион рубль түңнүг шаңнал акшаны чүгле суурларга ажилдап келген башкылар эвес, а Чадаана, Шагаан-Арыг, Туран хоорайларга, хоорай хевирниң Каа-Хемче суурга дээш өске-даа кожуун төптеринче ажилдап келген башкылар алыр эргелиг, Тывага бо дээр-ле эзулуг аядыышкын. Ол сорулгаларга республиканың бюджетинден 23 миллион рубльди көргөн.

Чаңгыс аай социал пакетче социал деткимчениң 2020 чылда күш кирер чаа аргаларын чыгган бис. Демдегеп каары-биле, социал деткимче талазы-биле адресстиг ажилды доктаамал чорудуп турар бис.

Чижээлээрге, бо чылын 3 миллиард 96 миллион рубль ниити түңге 31 хевирниң социал дузазын чедирген. Республиканың 210 муң ажыг чурттакчылары социал төлөвилерни алган. Келир чылын социал деткимчениң хемчээли барык 600 миллион рубль өзер. Социал пособие алыкчыларының саны чылдың кызырлып турар, а бо чылын 10 муң кижиге кызырылган. Бо дээр-ле социал деткимче ажилының үре-түңнелдиг болуп турарының барымдаазы-дыр. Адресстиг дузаны улам күштелдирип, немелде социал деткимче аргаларын ажыглаанындан хей-хей өг-бүлелер амыдыралдың берге байдалындан үнер аргалыг болган.

Дорт саң-хөө деткимчезинден аңгыда, бистерде чоңуң социал төлөвилелдери база ажилдап турар. Кижилерниң эң-не чидиг айтырылганына харылап турар болгаш олар аажок хереглелдиг.

Хөмүр-даш өрттөн бистиң кол аарышкылыг темавыс. Ол, шынап-ла, ындыг. Ук айтырыгның чидиин барымдаалавышаан, «Социал хөмүр» төлөвилелдиң киржикчилериниң санын чоорту көвүдедирип чедип ап турар бис. Бо хуннерде 2 тонна халас хөмүрнү ап турар хей ажу-төлдүг өг-бүлелерниң саны 2038. Сактыр боор силер, бо төлөвилел баштай эгелеп турда, ук дузаны чүгле чаңгыс муң хире өг-бүлө ап турган. Чазактың күженишкенири-

биле база деткиччилерниң дузазы-биле киржикчилерниң саны барык ийи катап өскөн. Бир дугаарында бодунуң эгелекчи саналын «Межегейхөмүр» компания кирип, Таңды кожуунуң 300 өг-бүлезин халас хөмүр-биле хандырган. А бо чылын 600 өг-бүлөгө ачы-дузазын чедирген. Тываның даг-руда компаниязы республиканың чедери берге черлерде орулгазы эвээш 500 өг-бүлөгө 1000 тонна хөмүрнү немей халаска үндүрүп берген.

2020 чылда социал хөмүр-даш дузазын алыры-биле 1,5 муң кижиге немей бюджет акшазы көрдүнгөн, төлөвилелдиң ачы-дузалыг кезээ ам-даа немей өзөрүн барымдаалап, шупту демниг акшалан-дырган түңнелинде барык 3 муң хире өг-бүлелер социал хөмүрнү алыр.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым! Рынок үезинде хөмүр-даштың өрттөн дыка хей чүүлдерден, ооң иштинде делегей биржаларында углеводородтун өрттөндөн хамааржыр дээрзин сагындырып чугаалаксап тур мен.

Мындыг байдалдарда иштиги рынокка, ооң иштинде республика девискээринге чөптүг байдалдарны тургузары чугула. Бодувустуң-на черивиске хөмүр өрттөнгө спекуляцияны болдурбас ужурлуг бис.

Бо хуннерде эң кол болгаш чидиг айтырыг — ол дээр-ле Тываның ырак, чедери берге районнарында хөмүр-даш өрттөн хөлүн эрттир аар болуп турары. Ынчангаш хөмүрнү транспорт-биле аай-дедир сөөрткени дээш өртөктерни чиигедирин чедип алыр апаар бис. Ону боттандыраары-биле, хөмүр сөөртүкчүлериниң чарыгдалдарын дуглаары-биле 10 миллион рубль түңнүг акшаны тускайлаан. Чаа чылдан эгелээш хөмүр-даш уургайларындан эң ыраккы кожууннар: Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Өвүр, Эрзин, Тес-Хем кожууннарның хөмүр-даш кадагалаар муниципалдыг складтарына чедир транспорт-биле сөөртүп чедиргени дээш, чарыгдалдарның кезик чамдызын акшаландырып эгелээр. Ындыг арга-биле бо черлерде хөмүр өрттөн Кызылдың рыноктарында өртөктер-биле деңнээр.

Оон аңгыда бистиң талавыстан «Еп+» компанияның удуртулгазы-биле Москвага чоруткан чугаалажышкыннарывыс эки түңнелдерлиг болуп, Тывада даг-рудалары болбаазырадыр компанияның хөмүр-даш өрттөн 2020 чылдың январь 1-ден эгелеп 4,9 хуу өстүрер дээр дужаалын күш чок болдурган. Ол ышкыш бо компанияның республика иштинде «Социал хөмүр» төлөвилелге киржилгезин уламчылаар деп турарын улуг чедишкен деп санаар. А «Еп+» компанияга хөмүр өрттөн өстүрер дээр дужаалды күш чок болдуруп, бодунуң-на бүдүрүп турары бараанни чиик өртөк-биле садар дээрнэ кажанда-даа туруп көрбөзүн таварылга болуру чөп. Бо шийтпирлиг базым дээш өөрүп четтирип турар бис. Эгези салдыган. Хөмүр өрттөн чиигедир дугайында хей-ниитиниң көдүрүп турар айтырыын болур чогууру-биле шийтпирлээриниң өске-даа аргаларын дилеп тып, ооң иштинде чижилгелиг рынокту тургузарын уламчылаар бис. Ооң-биле чергелештир хөмүр-даш бүдүрүкчүлери-биле дорт чугаалажышкыннар албан эзузу-биле болгаш суд таварыштыр чаргы-чаалы кылганындан оранчок ажыктыг болуп турар-дыр.

Эргим эштер, социал ужу-дузалыг база бир хемчег. Бедик мергежилдиг медицина ажилдакчылары, дыка херек эртемниг эмчи специалистер Тывадан чоруп турары дээш, сөөлгү үеде бисти бо-ла шүгүмчүлээр апарган. Аразында байдалдары чамдызында шуут аңгы-аңгы регионнарлыг улуг чуртта чурттап турар-дыр бис. Кижиге бүрүзү, эң ылаңгыя кончуг херек специалист, каяа ажилдаар болгаш чурттаарын боду шилип алыр эргелиг. Бирээзин хей шалың, өскезин бодунуң мергежилни бедидеринге тааржыр байдалдар сонуургады бээр.

Шалыңың Сахалинде ышкыш бедик

деңнелин республика ам дээррезинде хандырып шыдавас. Ынчалза-даа тодаргай хемчеглерни ап чорудуп турар бис. Медицина ажилдакчыларының ажил төлөвириниң фондузун дараазында чылда улгаттырар бис. Бо хемчег кадык камгалап адырында ажил төлөвирин бедидер арганы бээр. Чижээлээрге, эмчилерниң айда ортумак шалыңы 2020 чылда 63 муң рубльден хей апаар.

Эмчилерниң амыдырал хандырылганының талазы-биле бистиң республика чуртта 8-ки черде, бо чылын медицинаның 21 ажилдакчызы Тываже чанып келгенин демдегеп каары чөптүг. Оларның республикаже эглип кээр көвүдээр дээрзинге бүзүрээр мен. Бодунуң биче Төрээн чуртунга өг-бүлезиниң, уруг-дарыының чуртталгазын тургузуп, бодунуң арга-мергежилни боттандыраары улуг үлө-дир.

Шупту деңнелдерниң удуртукчуларының кичээнгеийин мынаар угландырайн! Силерниң ажил-чорудулганының дээштииниң кол көргүзүү — социал хүлээлгелерни шуптузун күүседири! Ынчангаш чаңгыс аай социал пакетти боттандыраары — республиканың эрге-чагыргазының шупту органнарының болгаш тус чер бот-башкарылганының ажылының кол угланышкыны болур ужурлуг.

Хүндүлүг коллегалар! Социал хандырылга, көдээни деткири, агроулетпур комплекзин сайзырадыры бистиң ажылывыска кол болуп артар ужурлуг. Ынчалза-даа чуртталга дүргени-биле бурунгаарлап бар чоруур. Ажил-агыйның чаңчылчаан хевирлерин деткири-биле кызыгаарлаттынмас ужурлуг бис. **Улетпур бүдүрүлгезин, күш-ажылдың бедик бүдүрүкчүлүүн сайзырадырын амгы үениң экономиказы негеп турар.** Идипкейлиг тудуг программасы бедик мергежилдиг специалистерни, тудуг материалдарының индустриязын хөгжүдериң негей берген.

Бисте чүгле эгези бар. Чижээлээрге, дөрт тууйбу заводу. Бөгүнгү хемчээлдерге ол шуут четпес дээрзин амыдырал көргүзө берген. Тудуг материалдарын бүдүрер адырга бизнести сайзырадырынга бүгүлө байдалдарны тургузар бис. Тываның Экономика болгаш Тудуг яамыларының ажылынга ол кол угланышкын болур ужурлуг. Ылап-ла ажыглаарывыс дээштиг механизм база бисте бар — тудуг материалдарын бүдүрүп эгелээр сайгарлыкчыларга дериг-херекселдин өрттөн 50 хуузу дуглап бээр. Тудуг ажылын шапкынчыдар, кадрлар белеткелинге болгаш чаа тудуг организацияларына дузалаар талазы-биле күрүне деткимчезиниң хемчеглериниң тускай пакедин ажилдап кылырын Чазактың экономика блогунга дагызыр-дыр мен.

База бир чүүл. Боттарының эзу-чаңчылдарын камгалап арттырып ап шыдаан күрүнелер элзэн хей. Ажу-төлдүң кижизидилгезинде, сагыш-сеткил культуразында, ниитилелге бодун алдынарының чурумунда, агаар-бойдустуң каас-чаражын камгалаарында, анаа-ла эзу барымдаалаан эвес, ханы утка-шынарлыг чаңчылдарны камгалап арттырган, ооң-биле чергелештир бүдүрүлгениң бедик технологияларын идипкейли-биле хөгжүдүп турар чурттар бар. Олар дээр-ле Экономика күчүзү күштөлдө-даа, эзу-чаңчылдар культуразы-биле чөрүлдээ чок Япония, Мурнуу Корея дээш өске-даа чурттар-дыр.

Ыдыктыг черлерге чүдүүрүн ажыглап, улетпур объектилерин тударына хамаарыштыр артык шуугаазынны үндүрерин бодамча чок чорук деп санаар мен. Ындыг чоруктар Тывага деңзигүүрлүг болуру күзөнчиг-дир. Хей-ниитиниң угаан-бодалына салдарлыг, национал эзу-чаңчылдарны камгалап арттырар дээш туржуп турар кижилер чоңуң чуртталгазының деңнелин экижидерин, амгы үениң бедик технологиялыг делегейинче бистиң ажу-төлүвүстүң кирерин мурнадыр болза, чогумчалыг болгу дег.

Эргим чаңгыс чер-чурттуглар Аныяктарже онза кичээнгеийин угландым. Солун төлөвилелдерни боттарып турар Тываның аныяк лидерлер креативтиг командалар, бистиң акт болгаш идегелдиг дузалакчылары волонтерлар бөгүн залда олурар делир мен. Аныяктар бөгүн — күш-ажы курлавыр эвес, келир үениң күчүзү шаанда ынчаар чугаалаарына ынак болган бис. Аныяктар бөгүн дириг, шимчел болгаш чогаадыкчы, боттут шимчел күш-түр.

Бир сан-чурагайны адаайн: республиканың күүседики органнарында алыс хаакчыларның составының назары элзэн аныяксаан. Күрүне алыс хаакчыларының 46 хуузу 35 хар ченезиниң аныяк кижилер. Ол дээр-ле күрүне башкарылганының кол өвээ-дир. Элзэн каш чыл бурунгаар дыка аныяк специалистерни удуртуп-башкары эргелелингиң аппарадынга ажылга чуртталга алыры чигзинчиг турганы чадаа. Ынчан ол шын базым болган дээр бөгүн билип турар бис. Аныяктар бөгүн дүргөн өзүп, башкарылганың төлөвилел арга-хевирлерин чайгаар болгаш чедик кинниг шигээдип ап, экономиканың чургайлыг хевиринге дүргөн сайгарлык ажилдың шалыктын хевирлерин улам идипкейли-биле ажыглап турар.

Аныяктарның эгелекчи саналдар илередип, оларны деткип, каттыштыры-биле «Тываның командазы 2020» төлөвилелин үш чыл дургузунда боттандырып турар бис. Бо чылын «Тываның лидерлери» деп конкурс бодунуң элзэн ап, аңаа 800 ажыг кижиге кире-кен. Мөөрейниң түңнелдерин чаңчыл эзугаар Шагаа мурнунда, чыл санын болуп турар аныяктар шаңналдарын үезинде үндүрер бис. Чаа удуртукчулар класы немежил, чаа идеялар болгаш төлөвилелдер тыптып кээр дээр-ле бүзүрээр мен. Бо конкурс төрзөн чурт-вусту аныяктарның чаа энергиязы-биле хандырап талазы-биле ажыктыг болурун. База ол ышкыш аныяктарның кол өвээ-дир — чогаадыкчы күш-ажыл деп санаар дым мен. Күш-ажыл дээр-ле амыдыралды өвээ, чаагай амыдыралдың кол үндезини. Шын хевирлеттинген күш-ажылчы арт-мергежилдер, профессионал билигтер херектиг мергежилди чедип алырын чүткүл, келир үеде бодунуң салым-чаанын болгаш шыдалын боттандыраары улуг идиг болур.

Шылгараңгай дээди эртем чедип алыры албан эвес, кол-ла чүве бодуну мергежилниң мастери: бедик мергежилдиг ажилчын, эки инженер, азы спортчу, билдингир артист, азы чогаадыкчы салым-чаяанныг хөгжүмчү чуркчу болуру.

Улуг назылыг кижилеривистиң талазындан кол сорулга — ажу-төлгө таарымчалыг байдалды тургузары. Чажында тура күш-ажылга өөредир, бодунуң салым-чаяанын ажыдарына аргалары тургузар, шын мергежилди шилип алырына дузалажыр.

Ийи-Тал суурда малчыннар ажу-төлүнүң школа-интернадында «Угаанмыс кыштаг» өөредилге төлөвилели бо талазы-биле эки үлөгер-чижек болуп турар. Ынчалза-даа бо школаны эге хемчегини үлөгери деп болур. Хей кезии көдээ школаларда күш-ажылчы кижизидилге талазы-биле таарымчалыг байдалды чогу хомуданчыг. Бөдүүнү-биле күш-ажыл кичээлдериниң кабинеттерин көрүп көрээлинер. Шупту школаларда ол чогуур ужурлуг негелделер эзугаар тургустунмаан, оода бөдүүн негелделер безин дүүшпес. Ынчангаш өөредилге яамызынга бүгү республиканың школаларында күш-ажыл кичээлдериниң кабинеттерин хынап, оларны чурумчудары дагызып тур мен. Күш-ажыл кичээлдерин катап тургузуп, оолдар бажың иштинде бөдүүн эт-херекселин чазап, техникти чогаадыкчы ажил кылып, а кыс уруглар бажың ажылының кол ажилдарын кылыр.

кылдыр өөренир ужурлуг. Күш-аары кабинеттери сонурганчыг болгаш аарымчалыг чогаадыкчы байдалдыг турар чугула.

Аныяктар кижизидилгезинде база бир аа кол угланышкын — спорт-биле амыдыралды кылыры. Биче суурлар бүрүзүгө спорт залдар турар ужурлуг. Албан-биле улуг спорт залдары эвес, а суурнуң бичи оол-кыстарын спортче хандыкшырының аныякчызы, бодунуң күш-дамырын адырадыр бичи-даа болза зал, аңаа базымнар ап, кижизиттирип, бирги спортчу чедишкinnerиниң төвү болур ужурлуг. Саазын кырынга хөй шиитпир-кылырының орнунга, мындыг бөдүүн херек үрө-түннелди экээр.

Ынчангаш республиканың Спорт яамызын муниципалитеттер-биле кады, кылырларның уязы» деп чаа үш чылдың төлөвилелиниң боттандырышкынының адырылганын дагызып тур мен.

Келир чылдан эгелеп, көдээ черлер-шыгыглыг спорт залдарының тудуун курсче кириер бис. Конкурса киржир келдиг кожуун чагыргалары, электрик адырылганын, чылыг болгаш чаагай-адылга талазы-биле хандырылганы тлары хүлээнип алыр.

Адалар чөвүлелдериниң болгаш көдээ спортзалдары оолдар, кыстарының идеп-ижи киржилгези-биле «бүдүн делегей» туткан спорт залдары бистиң бичи

спортчуларывыстың эптиг, таарымчалыг ынак уязы болу бээр дээрзинге бүзүрээр мен.

Амгы үеде интернет-технологиялар делегейде кол черни ээлеп, оларның ажык-дузасы улгаткан. Карактарывыска-ла чаа делегей ажиттынып, чаа билиглерни шиңгээдип тургаш, бодун сайзырадырынга улуг аргаларны берип турар. Интернетке, ында ужу-кыды көзүлбес информация делегейинге эжиндирип чоруп тургаш, уругларывыстың келир үези хевирлеттинип, аныяк кижилер бүрүзү чогаадыкчы хөөнгө алзып, салым-чаяанын ажыдып турарлар.

Ынчангаш уругларывыстың мээ-медерелиниң сайзыралы болгаш сагыш-сеткилиниң байлаа дээш кажангызындан-даа артык харысалгалыг бис. Аныяктарга база бир төлөвилелди бодунуң эгелээшкinnerи кылдыр саналдап тура, ону «Күзеп бода. Чогаадып кыл. Шимченип эгеле» деп адаарын сүмеледим. Бо төлөвилелди Тываның аныяк лидерлер командасы боттандыра ужурлуг. Айти-технологияларга, медиа болгаш блог адырларынга эң солун, бир янзы, сагынгыр-тывынгыр чогаадыкчы төлөвилелдерни мөөрей үндезининге грантылар-биле деткиер бис.

Ол болза бодунуң кылып турары буяныг ажил-херектери, чоок болгаш төрзөн кижилериниң, өске-даа солун кижилериниң дугайында төлөвилелдер бооп болур.

Бодунуң күзеп-бодалдары, идеялары, чогаадыкчы ажылдары-даа болгай. Оларны канчаар амыдыралга боттандырып турарын көөр. Амыдыралдың кайы-даа адырынга аныяктар кол рольду ойнаан турары биске кончуг чугула. Владимир Владимирович Путинниң «чаартылгаларның эзулуг лидерлери болур ужурлуг» деп чугаалааны ышкаш, салым-чаяанныг аныяктарга идегеп турар бис.

Хүндүлүг депутаттар! Чаңгыс чер-чурттуглар! 2019 чыл — Күш-ажылчы кижиниң чылы кылдыр эртип турар болгай. Бис шупту күженишкinnerиң ажылдаар-ла болзувусса, республикавыс шапкын хөгжүүр дээрзин эки билер бис. Чыл төнүп турар болганда, ооң түннелин үндүрер апаар. Ындыг-даа болза күш-ажыл темазы чоннуң чаагай чоруу дээш ажылывыстың кол өззү болуп артар.

Кол-ла чүве, шупту демниг болур ужурлуг бис. Төрзөн черивистиң амгы болгаш келир үезин кады тургузуп, шыңгы чижилге үезинде республикавыстың эрге-ажы дээш туржур апаар бис. Амгы үениң экономикасында регионга бүзүрел кол рольду ойнаар. Чижээлээрге, инвестицияларны хаара тудуп шыдаар бе дээш. Социал болгаш политиктиг турум чорук — кандыг-даа экономиктиг хөгжүлдө ук девискээрниң болгаш нацияның чедимчелиг чоруу-дур. Бис боттарывыстың арын-нүүрүвүс дээш демисежир ужурлуг

бис. Төрзөн чуртунуң чаагай чоруу дээш ажылдаарының орнунга, политиктиг үзеп-бодалын мурнады көрүп, хоозун черге шүгүмчүлел кылыр кижилерге чаңгыс демниг харыыны бээр чугула!

Россияның Президентизи Владимир Путин 2020 чылды — Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиелелгениң 75 чылын — **Ат-алдарның болгаш Сактышкinnerиң чылы** кылдыр чарлаан болгай. Бистиң өгбелеривистиң фашизмге удур демиселге маадырлыг күш-ажылының демдээ болур «Кызыл кош» деп тураскаалды бис көңүс чаа, бир шак бурунгаар, ажитты-выс. Ол дээрге төөгүлүг болушкinnerи бистиң шыңгы чоруу-дур дөмдээ-дир. Солдат бүрүзүн утпас, Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиелелгениң улуг база бичи-даа ачы-хавыязының чылы 2020 чыл болур ужурлуг.

Мээң бодалым-биле алырга, Ат-алдарның болгаш Сактышкinnerиң чылында эртер хемчеглерниң кол судалын хөй-ниити организациялары, Тываның Хөй-ниити палатасы болгаш волонтерлар тудар болгаш углап-баштаар ужурлуг.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым! Бистиң улуг командавыс республиканың келир үези дээш харысалганы бодунга алгаш, бурунгаар хөгжүлдени магадылап шыдаар дээрзинге бүзүрээр мен! Бис силерниң-биле кады «Тывага чоргаар-ланмышаан!», «Тывага чурттаар!», ажылдаар болгай бис!

АППАРАТ ХУРАЛЫНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Тыва Республиканың Чаа-ааның декабрь 16-да Аппарат хуралына акша-шалың телевидирин саадатпазы-биле Саң-хөө яамызынга өске адырларда шиңгээттинмээн акша-хөреңгини төлөвилелдерже дарый углаарын Шолбан Кара-оол айыткан.

Чазак Даргазы Кызыл хоорайның мэри Сим Сагаан-оолду чон-биле сырый алдап, билдиришкinnerи сайгарып, уур үезинде дүрген хары берип, сол четкилерде ажык-чарлыг ажылдап арын деткип, мактаан. Ол ышкаш челя дургузунда кирип келген 471 бил-ишкinnerиң хөй кезии коммунал арынга хамаарыжырын демдеглээн. Чондан кирген айтырыгларның уг-шии дыг адырга хамаарыжырын сайгарбайн, т-ла шуптузун хоорай чагыргазынче рип турар.

Хоорай чагыргазына Тываның Баш-тының бир саналы — корум-чурум эшкinnerин эвээжедир талазы-биле умчуларның чырык хандырылгасы гаш видеохайгаарал камераларының ын көвүдедири. Автобус доктаар чер-ге кижилерниң алдынып чорууру, кым наар үнген-киргенин хайгаараарына, аланыр чорукту эвээжедиринге ол айтты.

Иштики херектер яамызының удурту-лының эрткен неделя дургузунда болган херек үүлгедиишкinnerиниң дугайын-илеткели-биле алырга, демдеглеттин-кем-херек үүлгедиишкinnerиниң 50 аг хуузу өнчү-хөреңгиге хамаарышкан рда, хөй кезинде соталыг телефон-оорлаар чоруктар болуп турар.

Өөредилге яамызының төлээлеринден чорукка удур кандыг хемчеглер ээлеп ап турарын айтыргаш, аныяк өске кижиниң телефонун былаап, ырып алыр азы оорлар чоруктары н-баштак эвес, хөй чылга хосталганын дыдып, шииттирип болур айыылды шыктар тайылбырлап турар бе? — деп, ак Баштыңы сонургаан.

Кожуун чагырыкчыларының хары-ы-биле алырга Адалар чөвүлелдери

өөредилге черлеринде ужуражылгалар эртирип, тайылбыр ажылын чорудуп турары илерээн.

Хуралдың эң кол айтыры — тудуг объектилери болган. Чазак Даргазының оралакчызы Александр Брокерттиң илет-келинден алырга, бо сөөлгү хүннерде минута бүрүзү үнелиг, декабрь 25-те тудугуларның ажылы доостур, чыл тө-нер, түннелдерни үдүрген турар ужурлуг. Ынчалза-даа «Тываэнерго», «Водока-нал», ТЭЦ-тин мурнундан шаптараазын-нар эвээш эвес. Аар-саар негелделер тургузуп, туттунган объектилерни чылыг-чырыкка кошпайн, саададып, садыгла-жып туруп бээр чажыт эвес.

Бо неделя дургузунда белен тудуглар инженер четкилеринге коштунган турары чугула. Ону күүсетпес болза, тудуг ажил-дарынга шаптыктыг, удурланышкын дугайында айтырыгны компанияларның ээлери-биле Москвага чедир тургузар апаар бис деп, сагындыргыны Тываның Баштыңы дамчыткан.

Шолбан Кара-оол удуртукчу албан-ду-жаалдыг кижилерни «Ниити сөстөр-биле эвес, тодаргай тудуг бүрүзүн сайгарып, кымның талазындан удурланышкын барын меңээ дорт дамчыдыңар» — деп даалганы берген. «Келир чылын тудуг-лар моон-даа көвүдээр, ынчангаш, ажылды угбайн турар удуртукчулар-дан ойталааш, идепкейжи, бурунгаар көрүштүг, ажылгыр кижилерни деткип, кады ажылдаар бис. Менде бо айты-рыгга хамаарыштыр долу анализ бар, чижээ «присройка» деп каан бичи эвес тудуглар бар, бүдүн уруглар сады-биле дең, оларны шаанда ясли-сад деп адап турган, хоорайда уруглар албан черлериниң чер-девискээрин шын эвес айытканы-биле республика өнчүзү азы хоорайга хамааржыр дээш маргыштыг айтырыглар бар» — деп, Чазак Даргазы демдеглээш, чөвүлдээлг айтырыгларны дарый шитпирилээрин дааскан.

«Хуралда киржип турар «Водока-нал» болгаш өске-даа компанияларның төлээлерин дилээрим болза — дузала-жып көрүңер. Республикада 10 муң ажыг чаштар бо тудуг ажилдарының доостурун, белен ясли-садтарны ма-нап турлар, оочурну шимчедилиңер,

боттарыңарны эмин эрттир үнээргедип турбайн, кижизиг болуп көрүңер — бо дээрге бистиң чуртталгавыс-дыр, бистиң ажы-төлүвүс-түр, үе-шакты шөйүп тургаш, шиңгээттинмээн акша-ларны дедир эгидер апаар болгай бис. Федералдыг төптө кым-чүү саадаткан деп, бистиң Тыва иштинде нарын харыл-зааларывысты сайгарбайн, чон дээш демниг ажылдаалыңар».

Социал адырны харылап турар сайыт «Силер багай подрядчик тудугуларны шилип алган-дыр силер, чүге Чазак Даргазы Штабтар тургузуп, киржип турар ужурлугу? А сайыт чүңү канчап тура-рыл? Кожууннар база мындыг байдалдыг, ажилчыларны Чазактың киржилгези чокка боттарыңар дозуп, хайгаарап, харылаар ужурлуг силер. Декабрь 31-ге чедир школа, уруглар садтарынче өөреникчилер болгаш чаштар өөренип кирген турар ужурлуг. Амы-хууда хары-ысалганы медегер билер болзуңарза, кожууннарда тудуг объектилери саадап, көрдүнген хуусаазында дужааттынмас деп чүве турбас ужурлуг. Бо неделяда шупту тудугларны бодум эргип, кезип тургаш, хынаар мен — деп, Шолбан Кара-оол хуралдың киржикчилери кожуун чагыргаларына чугаалаан.

«Кадык камгалал сайыдының хала-жыр билдиришкinnerинге атты салдым, чаа терапев корпусун ажылгала кии-рери кончуг чугула айтырыг турган. Бо төлөк аар өрткемтиг аппаратураны Ты-важе кирип, садып эккеп алыры меңээ кончуг чугула турган, ажылыңар угбайн баар болзуңарза, хүндүлүг сайыттар, ажилдан халажыр, байырлажыр байдал тургустунуп кээр» — деп, Шолбан Кара-оол сагындырган.

Хөмүр айтырыгына одаар чүүл бол-гаш энергетика сайыды Роман Кажин-оолдун илеткээни болза, 26 складтарда 5 янзы марканың хөмүрүн садып турар. Кызыл хоорайда 7 склад бар. Бо хүнде 400 тонна хөмүр-дашты Туран, Каа-Хем, Шагаан-Арыга чедирген, бир тоннада өртээ 2400 рубль болган. «Чаагайжыдыл-га» муниципалдыг, унитарлыг бүдүрүлгө бо-ла өртөк-биле одаар чүүлдү хоорай чурттакчыларына дүжүрүп берген.

Өртөк аартатпазы-биле хөмүрнү аңгы-

аңгы уургайлардан садып ап, 2400 деп доктаамал өртөкти тудуп тур бис.

Кожуун чагырыкчыларына Шолбан Кара-оол «Хөмүр өртзөн кым-даа эвес, силер боттарыңар башкаар ужурлуг силер» — деп сагындырган — Сүт-Хөлде складты гараж кылдыр эде кылган, а келген хөмүр-дашты кааа дүжүрери билдинмес. Меңгүн-Тайгада хөмүр склады шуут чок, ону чугаалаарга-даа тоомчага албайн турар. Бо байдал-ды боттарыңар башкаар ужурлуг силер, удуртукчу дарга кижилер бүрүзү бодунуң кожуунда хөмүр өртзөн боду сайгарып-башкаары — дорт ажил-хүлээлгелер-дир. Кожууннарда өртөктер хоорайда хөмүр-даш өртзөндөн улуг ылгалбас болур ужурлуг. Биске Тывага хөмүр-даш тывыжын чедип алыр айты-рыгга «Роснедр» агентилепи чөшпээрелди бербейн турар, ону ам-даа улай сүржүр бис, бодувустуң-на хөмүрүвүстү мындыг улуг, аар өртөк-биле садып ап турар байдалывысты эдер бис. ТР-ниң Одаар чүүл болгаш энергетика яамызы бо ай-тырыгны сайгаржыр ужурлуг — хөмүр компанияларының ээлери-биле чугааны чорудуп, харылзааны тудары сайыттың дорт харысалгазы-дыр, суларгай бай-далга олуруп турары таарышпас» — деп, Шолбан Кара-оол онзалап, демдеглээн.

Эрткен неделяда «Кызыл-кош» деп Тываның төөгүлүг арнынга хамаарышкан тураскаал ажыдышкыны болуп эрткен. Тураскаалдың төлөвилелин ажилдап кылыр ажилга чүге тыва чурукчулар, скульпторларны чалап ажилдатпаан деп чугааларга хамаарыштыр, Чазак Даргазы база хуралга тайылбырны кылган: «Ийе ону чемелеп, шүгүмчүлөп турар кижилер база бар. Ындыг-даа бол, «Кызыл-кош» деп тураскаал дээрге Россияның Шериг-төөгү музейиниң Тывага белээ-дир. Ону кылыр акша-хөреңги Москва-дан келген болгаш, авторлары база ол чер чурттуг болганы билдингир. Бир эвес тыва чурукчулар мындыг чарыг-далдарны үндүрүп, тураскаал кылыр күзелдиг болза, база деткиилиңер, кады ажылдаалыңар, төөгүзүн, маадырлыг арыннарын чырыдар тураскаалдар бис-ке ам-даа херек».

Бистиң корр.

2019 — Күш-ажылдың кижизиниң чылынга

АЛДАРЛЫГ МЕХАНИЗАТОР АМЫР-ООЛ КОНГАРОВИЧ

1870-1900 чылдарда ынчангы Барыин-Хемчиктин Эрги-Барлыкка чурттап чораан мал-чер ажилдыг араттар Саая Чалчык биле Саая Серен оларның өг-бүлезинге 5 оол, 2 кыс, чеди ажи-төл төрүттүнген.

Кажан Тыва Арат Республика тургустунган соонда олардан шырак эртембилигил ажилдакчылар үнген. Эң улуу суд даргалап, оон бирээзи — партия обкомунга, а эң хеймери колхоз даргалап турганнар. А бис бо чүүлдүң маадыры Амыр-оол Конгарович биле автору Татьяна Сюрюн-ооловна чаңгыс иеден төрүттүнген (кады төрзэн) оолдун кыстың уруглары бис. Ынчангаш бис улуг өгбелеривистиң үшкү салгалдары

болуп, өзүп, мандып чоруурувус бо. Кара-Сал Амыр-оол аныяк үезинден не мал-чер ажилынга ынак, харын-даа салымныг киж. Ол тараа, ногаа, мал чеми өстүрүп-ажаарының талазы-биле улуг арга-дуржулгалыг, хырын-даа чер ажилының доктору деп болур киж. Ол чонунуң болгаш төрзэн Тываның мурнунга төлөптий-биле ажилдап каан болгаш ам-даа ажилдап чоруур, ол хей санныг күрүнө шанналдарының эдилекчизи, оон хөрзэн орден-медалдар каастап чоруур. Ынчангаш 70 харлаан дунмамга 75 харлыг угбазы үнүп орат Чаа чыл таварыштыр байыр чедирбишаан, моон адаанда одуругларны бараалгаттым.

Колхоз, совхоз хөгжүп турган эки шагда
Хову сыңмас тараа чалгып турар өйдө
Конгарларның олут орбас ортун оглу
Ховузуңга майгын тиккеш, турумчуп аар.

Алдын-сарыг тараа чалгаан ховуларга
Амыр-оолдун холу четпезин чүвө турбас.
Адаан-мөөрей чарыштарны түңнөптөргө,
Амыр-оолду ашкан киж турбас-ла ийин.

Хову ады комбайнын мунган соонда
Конгар огу Амыр-оол-даа эрес-пө ийин.
Хову долган арбай-тараа ай-даа четпес
Кожагар тей хуулуп үнгөн турар чүвө.

Күскү дүжүт ногаа, чимис ажаар өйдө
Комбайнын тракторга солуй мунгаш,
Тонна-тонна чаагай дүжүт ажаап алгаш,
Долаа кылдыр үлөп бээр буянныг сен.

Кызылда чурттап чоруур угбазы Татьяна ХОМУШКУ.
Кызыл хоорай.

Театр чылының түңнө

ЧАДАГАННЫҢ ЧЕДИИШКИНИ

Чаа чыл чоокшулап орат, сагыш-сеткил алыс байырларды манап турар үеде уран чүүлдүң мөгейикчилеринге улуг болуушкун болган. Ол дээрже Россияда чарлаттыгнатан Театр чылын түңнзэн байырлыг хемчег-дир.

Ол хүн чүгле Тываның Виктор Көк-оол аттыг Национал театрының коллективиниң ажилын эвес, бүгү республиканың культура ажилдакчыларының ажил-ижин, чедиш-киннерин демдегеп, шаңнап-мактаан. Байырлыг езулалдың хүндүткелдиг аалчылары, ук адырның хоочуннары, кожууннарның улусчу театрларының төлзэлери көрүкчүлөр залын долдур олурупкан.

ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Органа Натсак байырларды аядып, сөс алган: "Театр чылы Тываның төөгүзүндө туруп көрбзэн дүжүткүр чыл болган. Тыва Республиканың алдарлыг артизи Сайдаш Монгуштуң хууда театры аятыгнатан, Бай-Тайгада өг-бүлө театры, 4 муниципалдыг театр «Улусчу театр» деп аттарны алган болгаш, Тываның Национал хөгжүм-шии театры 5 чаа шиини тургузуп, көрүкчүлөргө бараалгаткан. Оон аңгыда, В.Көк-оол аттыг театр Россия чергелиг янзы-бүрү мөөрейлерге киржи, республикадан даш-каар гастрольдарга муң-муң көрүкчүлөргө сонургалын оттурган. Ол ышкаш А.А. Даржайның бижээни «Чадаган» деп шиизи-биле Россияда «Эң дээрже хөгжүм театры» деп атты чаалап алган.

Чадаганның улусчу театры бот-тывын-гыр театрлар аразында Бүгү-Россия чергелиг "Ийи маска" фестивалында Дээди шаңналга төлөптүг болган. Кызыл хоорайда Айлана Чадамбаның Аныяк көрүкчүнүң театры ре-

наарактар театрының директору Саян Монгушту база национал театрың артизи Уур-оол Стал-оолду Тываның Баштыңың хүндүлөп бижиктери-биле шаңнаан.

ТР-ниң культура сайыды Алдар Тамдык байыр чедирип сөс алгаш, Тываның Виктор Көк-оол аттыг Национал театры, ойнаар-тар театры база ол ышкаш кожууннар улусчу театрларга өөрүп четтиргенин иреткеш, Театр чылынга кылган тускай демдекти театрың музейинге дамчыды. Светлана Мунзукка сөңнээш, чыл дургууда эки көргүзүлгөргө, эки чедиш-киннер ажилдаан культура ажилдакчыларын хүндүлөп болгаш өөрүп четтиришкени бижиктерин тывыскан.

Ол кезээ Тываның Национал хөгжүм-шии театрының артистериниң чаа шиилеринден үзүндүлөрдөн аңгыда, кожуунардан келген уран чүүл коллективтер, шкопачылар, уруглар садтары кыс көргүзүлгөргө-биле кезээни улам каастаа. Оларның аразында Кызылдың 25 дугаа уруглар сады (уран чүүл башкарыкчы

гионнар аразында бирги чергениң лауреатары болган. Чедиш-киннер, шаңналдар-ла хей, дүжүткүр чыл чүглө артистерге, театр ажилдакчыларыңа эвес көрүкчүлөргө база солун чыл болган. Республикага Театр чылын үдөп тура, артистерге, чогаадыкчы ажилдакчыларга ам-даа солун, көрүштүг, амыдыралчы утка-шынарлыг концерттер, шиилер-биле көрүкчүлөрин ам-даа өөртүрүн, оон-даа бедик чедиш-киннерлиг ажилдаарын күзедим"

Республиканың культура адырыңа хей чылдарда үрө-түңнелдиг ажилы дээш Тываның Виктор Көк-оол аттыг Национал театрың чурукчу-гримеру Анна Волошинаны, ойнаар-кыстар театрың артизи Аржаана Дамдынны, национал театрың балетмейстери Жанна Намчын-оолду, ой-

Элина Донгак) «Бөрү болгаш чеди анайы» Айлана Чадамбаның Аныяк көрүкчүнүң театры «Алдын иви мээң өңнүм» дээш оон-даа өскелер чогаадыкчы уран чүүлү-биле көрүкчүлөрни өөрткен.

Культура ажилын чырыдып, эки ажилдаан журналистерни база демдегеп: — Айдың Лопсан, Айдыс Сундуй, Айон Күжүгет, Шаанак Буянды, Саяна Өндүр, Саана Салчак, Юлия Манчын-оол, Ирина Каа-оолар шаңналдарга төлөптүг болганнар.

Театр чылы доостурга-даа «Чурттап-театр, ында шупту артистер бис» деп Уильям Шекспирниң чугаалааны дег, солун, чараш көргүзүлгөргө театрға ынактары манап турар.

Аржана ЧАМЗЫРЫН
Ада Түлүштүң чуруктары

МИР АККУМУЛЯТОРОВ

• НИЗКИЕ ЦЕНЫ
• ОБСЛУЖИВАНИЕ АКБ
• ДИАГНОСТИКА АКБ

ПРИЕМ Б/У ДОРОГО

ИП Берсенёва М.Н.

г.Кызыл, ул. Интернациональная, 106 (АТП-1)
Тел. 8-906-999-9907, 8-963-250-0096

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Үндүрүлгениң тиражы: 3486

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.
Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар
В.Э. Чанзан.
Редактор К.К. Монгуш.
Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси:
667000, Тыва Республика
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Үндүрүкчү редактор М.О. Ондар — 2-17-91.

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак. — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулар, Ч.Н. Ма-чык. — 2-17-94

Харылзаа, информация тех-нологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырыңа хай-гаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика тала-зы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-тө бүртү-кзэн. Херечилептин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000, Тыва Республика, Кызыл, Шетинкин болгаш Краченко, 1).
Солунда парлаттыгнатан материалдарның авторларының бадалдары редакцияның туружу-биле дүүшлейн берип болур. Айытыгнатан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыктары дээш авторлар боттары харыылаар.
Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П8855, организацияларга — П8860
Солун неделяда үш катеп үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлагаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонна долгаар.